



Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

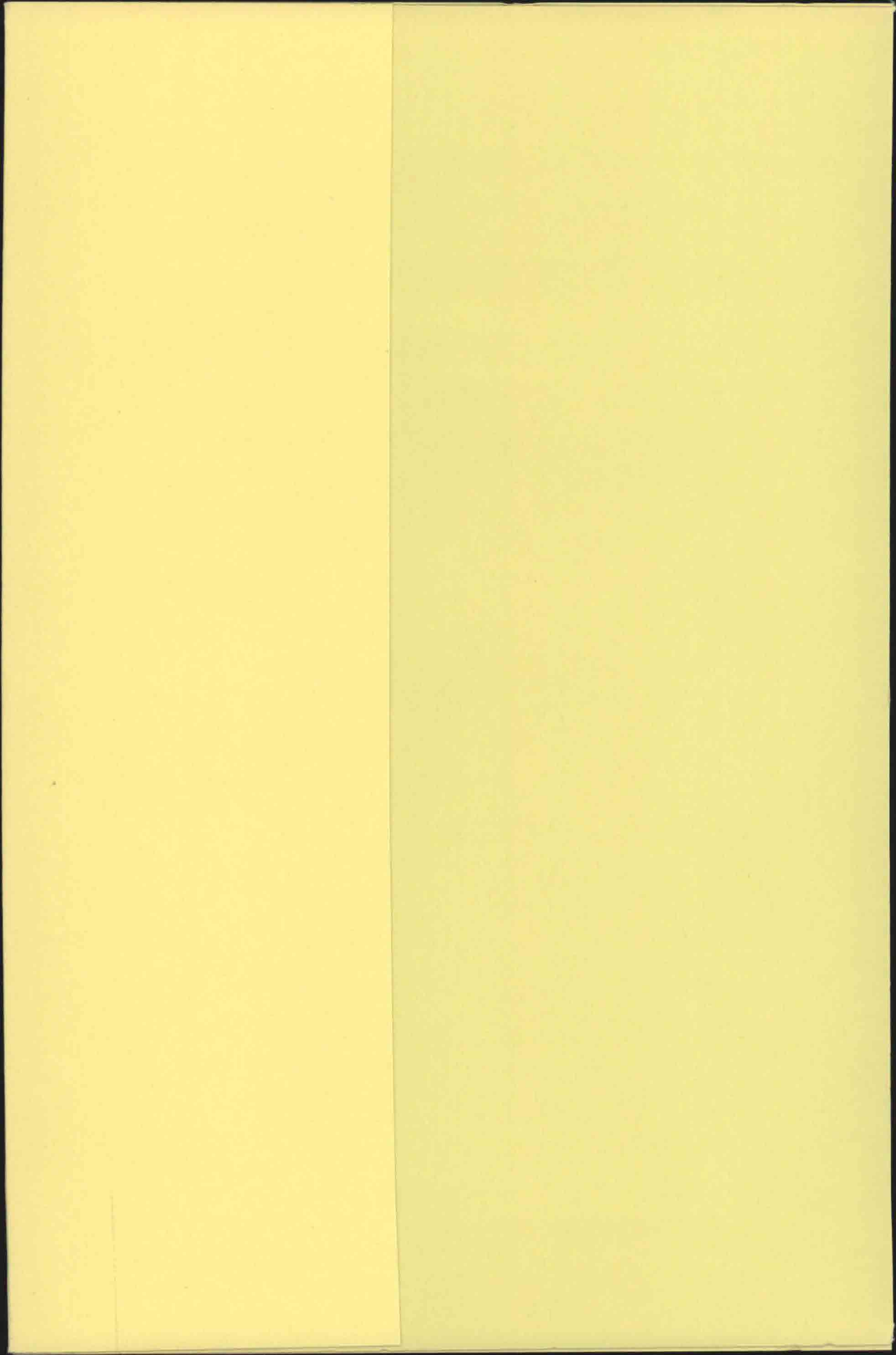
VER
Pueritia tempus

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

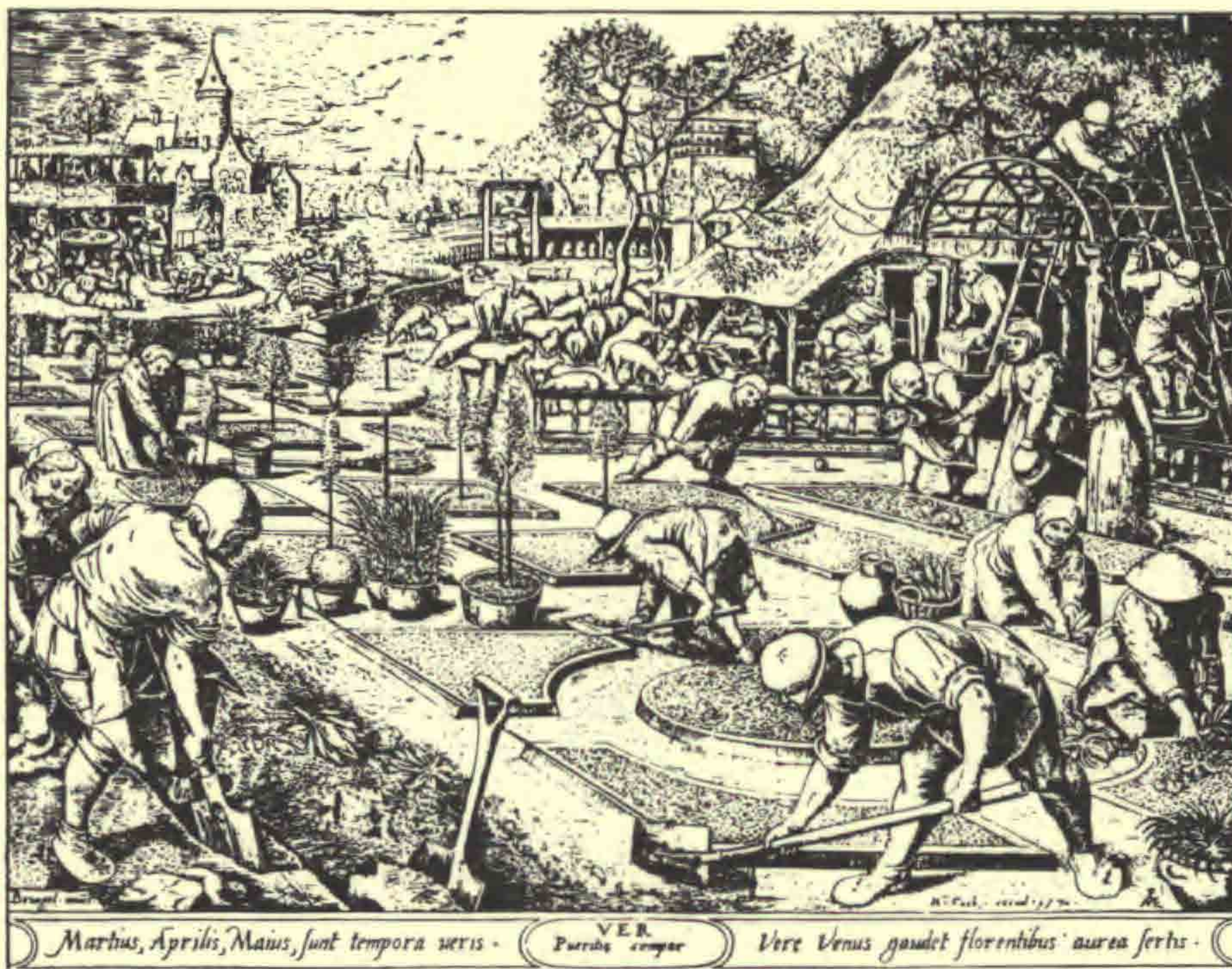
MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 20. 1990



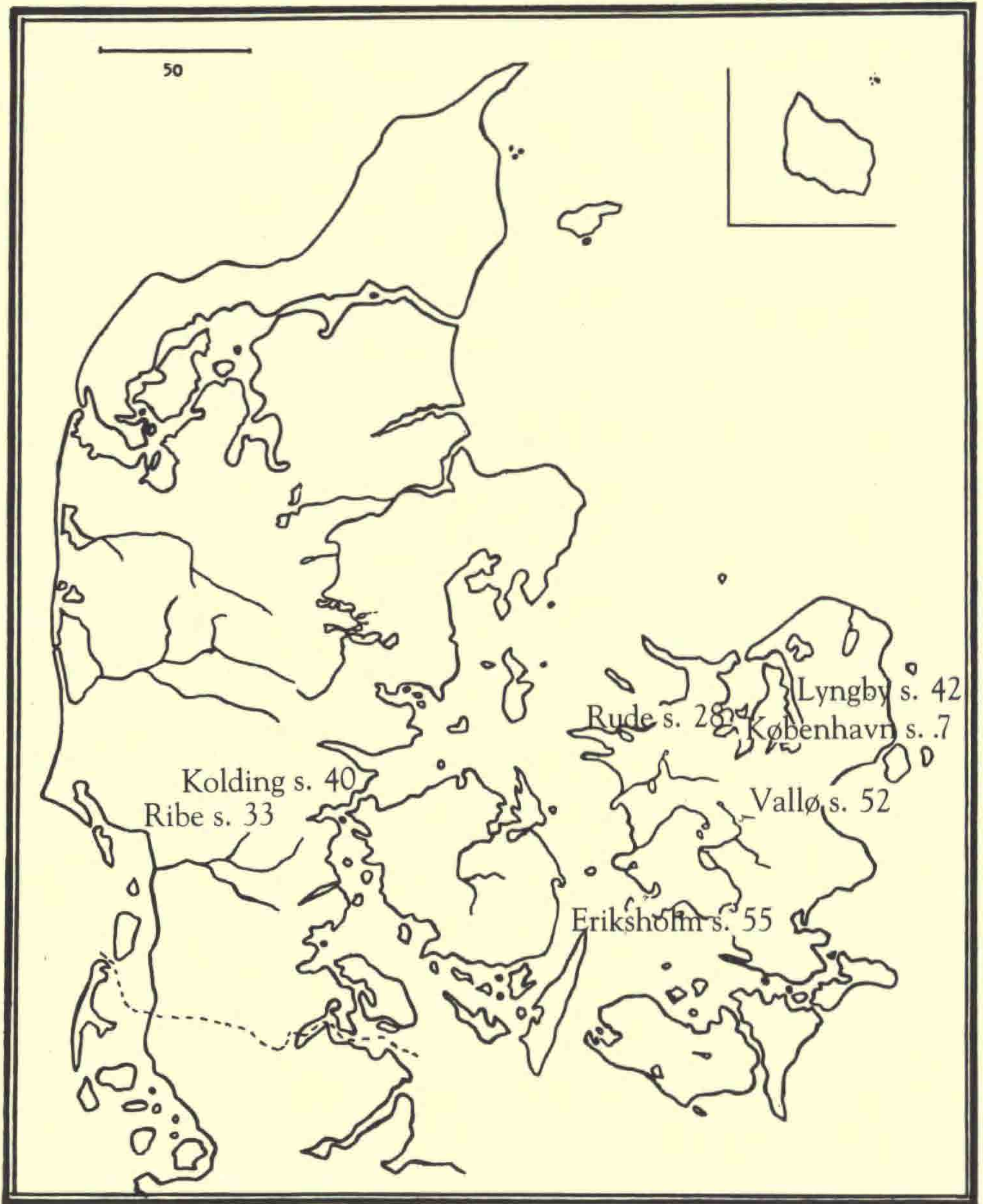
FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE





FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 20 1990



INDHOLDSFORTEGNELSE

Naja Kløve Lassen og Peter Wagner:	
Fra fæstningsanlæg til bypark	7
Emil Jensen: Rude Skoles have, tegnet i 1936	28
Mogens Juhl og Johan Lange: Ribe	
Katedralskoles skolegård gennem tiderne	33
Små meddelelser ved Johan Lange	39
Det nordiske kulturforbund	
Den geografiske Haves Venner	
Frilandsmuseets ca. 23 små haver	
Fonden for Træer og Miljø	
Havebrugshistorisk dagbog ved A. Ørum-Larsen . . .	44
Bibliografi ved A. Ørum-Larsen	46
Anmeldelser ved A. Ørum-Larsen og Johan Lange .	48
Biddulf Grange, af Peter Hayden	
Haverne på Langeland, af Helle Ravn	
Det grønne Odense i 125 år, red. af E. Heeser Nielsen	
Ekskursionsberetninger ved Jette Abel og Aage S. Andersen	52
Register til årgang 16-20 ved Finn T. Sørensen	58

Trykt med økonomisk støtte fra Undervisningsministeriet, Planstyrelsen,
Direktør K. Steinmanns Fond og De danske Haveselskaber

Fra fæstningsanlæg til bypark I

Change from fortification to an urban park

Af Naja Kløve Lassen¹⁾

Key-words: Moats, ramparts, parks, recreational areas, horticulture, history, Denmark

Indledning

Østre Anlæg, Botanisk Have, Ørstedsparken og Tivoli er alle historiske monumenter. Parkerne er anlagt på det fæstningsterræn, som havde til formål at beskytte Kongens København. I parkerne findes der rester af fæstningsanlægget, mere eller mindre synlige.

Østre Anlæg er det af anlæggene, hvor der er bevaret flest elementer fra fæstningsterrænet, og det anbefales derfor at begynde en evt. vandretur her. Man kan også starte på Kastellet eller på Christianshavns vold. Disse steder er det muligt at se den oprindelige fæstningskonstruktion.

Kort om Voldens historie

Københavns befæstning stammer fra omkring år 1200, hvor Absalon byggede borg ved byen Havn.

Christian IV tog siden initiativ til modernisering og udvidelse af volden. Englændernes bombardement af København i 1807 afslørede at fæstningsanlægget var blevet utidssvarende p.g.a. opfindelsen af langtrækkende skyts. Voldene var samtidig blevet et snærende bånd om den befolkningsmæssigt voksende by. Man overvejede allerede 1809 at flytte forsvarslinjen længere væk fra byen, men først 1856 nedrev man portene, og først i 1888-92 byggedes Vestvolden.

Den oprindelige beplantning

De første udsagn om tilplantning af voldene stammer fra 1600-tallet. Man har tilsyneladende anvendt glaciset som plantage til bl.a. tobaksplanter og bygningstømmer.

Hovedvolden har været kronet af en allé, som sandsynligvis er fortsat langs bastionens flanker og facer.

På voldskråningen har man haft plantet tjørn som »levende pigtråd«. Overalt har beplantningen været holdt nede, dels for at man i tilfælde af krig kunne have udsyns- og skudvidde, dels af hensyn til vindmøllerne på bastionerne.

Landskabshaven

Parkerne er alle landskabeligt anlagt. Landskabsparken er egentlig et engelsk fænomen, inspireret af græsningslandet, som det tog form i 15-1600 tallet, da fåre- og kvægavl fortrængte kornavl.

Den landskabelige havestil byggede på begreber som »Det sublime« og »Det skønne«. Det sublime vækker sindet til storhed og skaber ærefrygt, som f.eks. tordenvejr eller en gotisk katedral. Det skønne appellerer til den æstetiske følelse, som f.eks. The Waving Line of Beauty, skønhedslinjen, hvis naturligt bugtede s- form blev kendetegnende for den romantiske haves gangsystem.

Rejsen til Italien var i forrige århundrede en naturlig del af en ung mands dannelse. Rom havde under det romerske styre været centrum for den antikke kultur, og igen i renæssancen opblomstrede Italien økonomisk og kulturelt. Omvæltningerne i forbindelse med Napoleonskrigene og spredningen af den franske revolutions ideer medførte imidlertid at byen og dens historiske haver forfaldt.

Romantikerne tiltaltes af de overgroede bygningsværker og mindesmærker: Naturen erobrede tilbage, hvad mennesket havde søgt at fravryste den. Dette afspejlede sig i litteraturen, i maleriet og i anlæggelsen af romantiske haver.

Således kastede man sig ved starten af det 19. årh. over »Det maleriske«, hvis form for skønhed rettere ligger i mangfoldigheden end i enheden. Dens komponenter er det påfaldende og det uregelmæssige. Eksotiske planter – om nødvendigt i væksthuse – og udplantningsplanter blev nu sagen.

Datidens gartneriske tendenser er vanskelige at fornemme i nutidens parker, hvor bl.a. stauderne, de flerårige urteagtige planter, er så populære. Et levn finder vi dog i form af væksthuset i Botanisk Have, som ikke alene ved sit indhold, men også ved sin udformning var og er eksotisk.

Belærende skulpturer og lærd arkitektur

Med økonomiske og politiske kriser følger ofte et forsøg på at fortrænge den eksisterende virkelighed ved at fokusere på det finkulturelle. Således var situationen også i slutningen af forrige århundrede. Arkitekter og kunstnere søgte tilbage til fortidens kulturelle højdepunkter. Man kopierede de antikke skulpturer og genbrugte dens, renæssancens og gotikkens stilelementer i den såkaldte historicistiske arkitektur.

Uddannelse var dengang ensbetydende med dannelse, og dannelse betød blandt andet kendskab til vor kulturelle arv. De økonomisk bedre stillede sendte deres sønner på dannelsesrejser til Italien og Paris, og kunstnerne fik tildelt rejselegater, hvis de ellers blev erklæret egnede af Akademiet. Resten måtte klare sig med hvad hjemlige kunstnere og mæcener præsenterede dem for. I.C. Jacobsen stiftede 1876 Carlsbergfondet, sønnen Carl Jacobsen stiftede 1879 legatet Albertina og Ny Carlsbergfondet. Initiativer, som skaffede skulpturer til de københavnske parker.

De antikke skulpturer er kopier af romerske marmorkopier, som igen er kopier af græske bronzeskulpturer. Disse er gået til ved at blive omsmeltet til våben. Ved kopieringen fra bronze til marmor, har man tilføjet figurerne en støtte, da de i marmor er for tunge til at kunne bære sig selv.

Tivoli

Tivoli blev anlagt i 1843, dvs. før man overhovedet havde overvejet at nedlægge fæstningsanlægget. At tale om en decideret parkanlæggelse er næppe korrekt. Da Georg Carstensen fik tilladelse til at åbne sit »Tivoli og Vauxhall« på glaciset syd for Vesterport, var det med den bestemmelse, at bygningerne han lod opføre, skulle være af træ eller lærred. I tilfælde af krig skulle de hurtigt kunne afbrændes.

Byggematerialerne træ eller lærred tillod arkitekten Harald Stilling at eksperimentere og lade arkitekturen udforme som lette, østerlandsk inspirerede pavilloner, lysthuse og divaner.

Tivolirestauranterne Divan 1 og Divan 2 stammer fra åbningsåret, men er ved adskillige ombygninger ændret til ukendelighed. Det er dog stadig muligt at finde rester af den oprindelige dekoration.

Havens øvrige bygninger er yngre, men det gælder for både basaren, teatret, rutschebanen, ballongyngen, plænen og koncertsalen, at det først og fremmest er den fysiske udformning, som er ny; som idé har de eksisteret siden 1843.

Fra 1844 inddrog man bastionen Holchs Ravelin, kaldet »øen«, og der blev bygget en bro over til øen. Dens forlystelser bestod i en udstoppet krokodille i en ægyptisk tempelbygning, inspireret som man var af romantikkens hang til det fantastiske og det mystiske. Desuden fandtes et vinhus med »et mindre lødigt chor af Sangerinder«.

Traditionen med overdådige blomsterarrangementer, som kendetegner Tivoli i dag, skyldes Bernhard Olsen, som var havens artistiske direktør fra 1868-86. I tilknytning til »Den Store Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunststilling« opfyldte man voldgraven, med undtagelse af det areal, som blev Tivolisøen. Øen blev herved landfast med resten af haven.

Ved søen findes en hvidtjørn, eksotisk klippet, så den indgår i havens gartneriske udformning. Den er efterkommer af fæstningens »levende pig-

tråd«. Også elme-alleen på voldkronen er et levn fra fæstningsanlægget (de nuværende træer er dog nyplantede).

Aborreparken

På Helmers bastion, som havde sammenknyttet Østervold (den øst-vestgående vold) og Vestervold (den nord-sydgående vold), lod man Flindt anlægge et lille anlæg, kaldet »Anlægget på Helmers Bastion«. Dette anlæg fik i folkemunde navnet Aborreparken.

Anlægget eksisterer ikke længere, det blev nedlagt, da man anlagde Boulevardbanen.

Hvis man går ned til gitteret bag Pumpehuset eller ind i en af portene i Revisions- og Forvaltningsinstitutet på hjørnet af Hammerichsgade og H.C. Andersens Boulevard får man en oplevelse, der sætter byudviklingen i perspektiv: Trods opfyldning og bebyggelse er det stadig muligt at fornemme højdeforskelle og parkstemning. Det lavtliggende område var oprindeligt voldgrav og sidenhen søen i Aborreparken.

Ørstedsparken

Ørstedsparken er anlagt af landskabsgartner Flindt. Han fik af Borgerrepræsentationen besked på at genanvende den eksisterende beplantning.

Åbne græsningsarealer og vidtrækkende perspektiver var det ikke muligt at integrere i parkens struktur. Når parken, trods sin lukkede form, ikke virker snæver, skyldes det det frie kig hen over søen. Broen er placeret, så den opleves perspektiverende i »billedkompositionen«. Ved at lade den udgå fra knækket mellem bastionens venstre flanke og face, fremfor fra spidsen, opnåede Flindt et asymmetrisk anlæg, trods den symmetriske bastionform. Det samme har sandsynligvis været formålet med at lade bastionens ene face forblive stejl og regulere den anden.

Blandt de træer, som Flindt lod genanvende, findes langs Nørrevoldgade, nær Herholdts solide sandstenspiller, stadig en række træer. De har stået på den såkaldte kurtine. Også en del af bastionens beplantning er bevaret. Stiller man sig ved den store kastanie på udsigtspladsen mellem H.C. Ørstedsmonumentet og søens nordlige ende, vil man se at dette træ står på linje med den række træer, som oprindeligt har fulgt bastionens nordlige face. Kastanjerne ved broens østlige ende markerer bastionens anden flanke. Træerne har stået på bastionens 1. etage og står derfor i gadeniveau.

De antikke skulpturer i Ørstedsparken forestiller græske atleter og sagnfigurer. Skulpturerne er formuleret over dramatiske eller idylliske genremotiver.

I Ørstedsparken findes tillige en række skulpturer, som dengang blev betragtet som moderne. De er alle portrætstatuer og kan ses som en afspej-

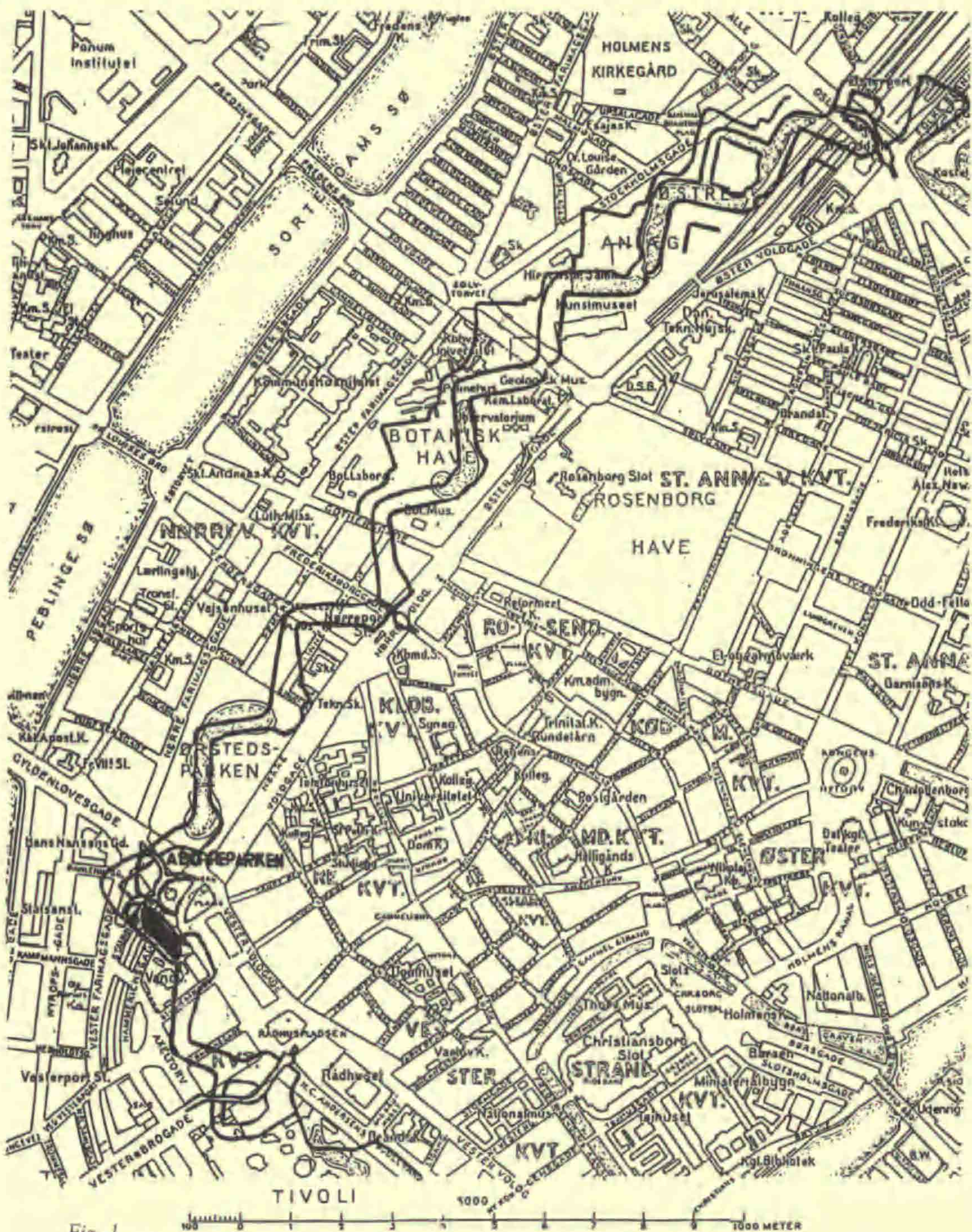


Fig. 1
 Det gamle fæstningsterræn indtegnet på et nutidigt kort over København
 Reproduceret med tilladelse fra Stadskonduktørembedet (159/90)

ling af de politiske ændringer. Der er tale om nationale samlingsfigurer, som talte frihedens sag.

Jeanne d'Arc (Chapu) samlede i sin tid franskmændene til kamp mod englænderne, som brændte hende på bålet.

L.N. Hvidt (Bissen) formand for Københavns Borgerrepræsentation 1841-53, samt nationalliberal minister 1848. Blandt argumenterne for at opstille monumentet var følgende: »Han talte både borgerfrihedens og nationalitetens sag«.

H.C. Ørsted (Jerichau) var direktør for Polyteknisk Lærestanstalt ved dennes oprettelse i 1829. Han påviste at elektrisk strøm påvirker en magnetnål, hvilket førte til udnyttelsen af den elektriske kraft. Han kan ses som symbol på fremskridtet. Han er fremstillet i samtidig klædedragt (i modsætning til A.S. Ørsted), ved hans fod står et batteri. Ved statuens fod sidder tre skæbnegudinder, nornerne fra den nordiske gudeverden.

A.S. Ørsted (Bissen) var som regeringschef 1853-54 repræsentant for enevældens konservatisme, hvorfor monumentet først blev opstillet efter hans død. Ved inskriptionen på soklen »Rejst på det 10. nordiske Juristmøde, 1902« understreges det, at det er på grund af hans juridiske forfatterskab, at man har hædret ham med et monument.

Botanisk Have

Botanisk Have var den have, som først erobrede fæstningsterrænet. Den eksisterende botaniske have bag Charlottenborg var blevet for lille og i 1857 nedsatte man en komité, som skulle varetage flytningen. Efter forskellige fravegne forslag foreslog komiteen, at man anlagde haven på glaciset på den anden side af Rosenborg. Det var i 1859, mens området stadig tilhørte militæret og voldanlæggets fremtid endnu ikke var afgjort. Allerede i 1860 havde man lejet et stykke land udenfor Nørreport med det formål at indsamle og dyrke træer og buske til haven. Da selve anlæggelsen påbegyndtes i 1871 anvendtes planter fra denne plantage, samt fra den forhenværende botaniske have på Charlottenborgs arealer. Desuden enkelte træer fra fæstningsterrænet, hvoraf to birketræer ved søen endnu er bevaret. Muligvis stammer også de to store kastanjer ved Gothersgadeindgangen fra voldtærrænet.

Landskabsgartner Flindt kom til at forestå anlæggelsen. Han kombinerede komiteens krav om systematisk ordnede planter med egne ønsker om en landskabshave. Haven er i sin helhed stramt komponeret, men den skifter mellem hårde og bløde elementer. Arkitekturen og de bratte skift mellem højt og lavt, åbent og lukket spiller op imod søens og gangsystemets bløde kurver. Og så er der de pludselige kig over søen eller gennem krattet til det eksotiske væksthuse.

Ved anlæggelsen flyttedes 168.000 kubikmeter jord: Bastionerne og ra-

velinerne blev udjævnet og voldgraven fyldt op. Men dele af voldanlæggets struktur blev, om ikke bevaret, så genanvendt. Således lod man et stykke af voldgraven danne den kommaformede sø, ligesom mosen er anlagt i forlængelse af søen, hvor tidligere voldgraven drejede om Rosenborg bastion. Rosenborg bastions stejle voldskrænter kom til at danne grundlag for fyrreskoven, og Stadsoberstens ravelin blev til stenhøjene.

Vaserne foran væksthuset og havens antikke skulpturer skyldes Carlsberg-fondet og J.C. Jacobsen. Bortset fra de mere realistiske motiver. Sandalbinderen og Discoskasteren, tilhører figurerne den græske mytologi.

Østre Anlæg

På hjørnegrunden ved Sølvtorvet havde man oprindeligt tænkt at opføre en kirke, men da man efter Christiansborgs brand i 1884 manglede et sted at opbevare Den Kongelige Malerisamling, som ved forfatningsændringen overgik til Statens ejendom, besluttede man at bygge Statens Museum for Kunst.

Samtidig med at man anlagde Østbanegården og Kystbanelinien, anlagde man Østre Anlæg. For anlæggelsen af denne park stod Ove Høeg-Hansen. Han bevarede voldens struktur. Dele af voldgraven blev tørlagt, men f.eks. bag Statens Museum for Kunst fremtræder voldgravens struktur som en dal. Går man ad stien mellem voldgraven og banen, kan man endog bestige Peucklers bastion og ravelin.

På strækningen mellem Stokhusgade og Østervoldgade bevarede man selve volden indtil 1913, da man ved Boulevardbanen forbandt Østbanegården med Nordbanegården. Arealet, hvor i dag »Den frie Udstillings« bygning og Nyboder skole er beliggende, var således oprindeligt en del af Østre Anlæg.

Bygningen, som rummer Hirschsprungs samling, er tegnet af arkitekten H.B. Storck, Statens Museum for Kunst af Vilh. Dahlerup. Begge bygninger er opført i den historicistiske stil, som dominerede omkring århundredskiftet. Den første bygning har antikkens templer som forbillede, den anden den italienske renæssances imponerende arkitektur. Arkitekturen fortæller dermed at bygningerne rummer kulturelle værdier. Karakteristisk for begge stilperioder var nemlig, at de var kulturelle storhedstider.

Især Dahlerups museumsbygning har karakter af skatkammer. Der er noget monumentalt og enevældigt over bygningen. Set fra det landskabelige parkanlæg virker det misforstået. Betragter man bygningen fra det symmetrisk anlagte, fransk inspirerede anlæg foran museets hovedindgang, kommer man derimod i den »rette« ærbødige stemning.

Danmarksmonumentet

I anledning af Chr. IX og dronning Louises guldbryllup i 1892 opstillede man i 1897 et monument foran museet. Det blev stærkt kritiseret og 22 år senere, da man anlagde boulevardbanen og omlagde anlægget foran museet, blev det flyttet op på Peucklers bastion, hvor det findes idag. Det er et eksempel på den nye type mindesmærker, som vandt indpas sammen med parlamentarismen (borgerstyret).

Chr. IX og hans dronning er fremstillet som en del af Danmarks historie, ikke som personificerede individer. De er afbilledet i en række relieffer sammen med deres børn, svigerbørn og glade hændelser i kongehuset.

Fra monumentets top skuer en kolossal Mor Danmark ud over legepladsen. Hun er ganske i tidens ånd en allegorisk fremstilling af Danmarks historie med et oldtids-broncespænde på bæltet, et guldhorn i hånden, dagmarkors og kornneg. Ved hendes fod står det danske rigsvåben med de tre løver, som det kendes fra de ældste segl og våbenruller.

Monumentet er udført af Louis Hasselriis, elev af H. V. Bissen, og bosat i Rom fra 1869. Danmarksmonumentet var (og er) for monumentalt og symbol-ladet til den danske kultur. Et lettere værk af samme kunstner er »Vinsugende satyrdreng« i Ørstedsparken.

Noter

- 1) Naja Kløve Lassen, stud. mag. i kunsthistorie, omviser Thorvaldsens Museum, Willumsens Museum og Kuppelsalen, volontør ved Kunstakademiets Bibliotek.

Tidstavle

- 1843 Carstensens tivoli åbner.
- 1849 Junigrundloven.
- 1854 Observatoriet på Rosenborg bastion opføres.
- 1856 Nørreport, Amagerport, Østerport og Vesterport nedrives.
- 1865 Statens bebyggelsesplan for voldterrænet.
- 1867 Principperne for bebyggelsen af voldterrænet fastslås. Arealet overtages af Københavns Kommune, som nedsætter et bebyggelsesudvalg.
- 1871 Voldene nedrives ved gennemskæringen mellem Astronomisk Observatorium og Nørrebros Passage.
Botanisk Have anlægges.
- 1872 Bebyggelsesplanen stadfæstes.
- 1873 Voldene nedrives fra Nørrevolds Gab til Jarmers Tårn.
- 1875 Botanisk Museum opføres (Fussing).
- 1879 Ørstedsparken åbnes.
- 1885 Voldene nedrives fra Jarmers Tårn til Vesterbros Passage.
- 1888 Polyteknisk Lærestanstalt opføres.
Mineralogisk Museum opføres (H.J. Holm).
Voldene nedrives til Langebro, idet man havde bestemt at anlægge Den Store Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling på det afgravede terræn.
- 1895 Voldene nedrives, hvor Statens Museum anlægges. (Vilh. Dahlerup).
Østbanegården anlægges.
- 1897 Danmarksmonumentet opstilles foran Kunstmuseet.
- 1911 Den Hirschsprungske Samling indvies (H.B. Storck).
- 1913 Boulevardbanen anlægges og Østre Vold samt Aborrepareren nedrives.
- 1919 Anlægget foran Statens Museum for Kunst anlægges, og Danmarksmonumentet placeres i Østre Anlæg.
- 1944 Rosenhaven i Østre Anlæg anlægges.

1947 Rhododendronhaven i Østre Anlæg anlægges.
1984 Menneskemuren opstilles foran Kunstmuseet.

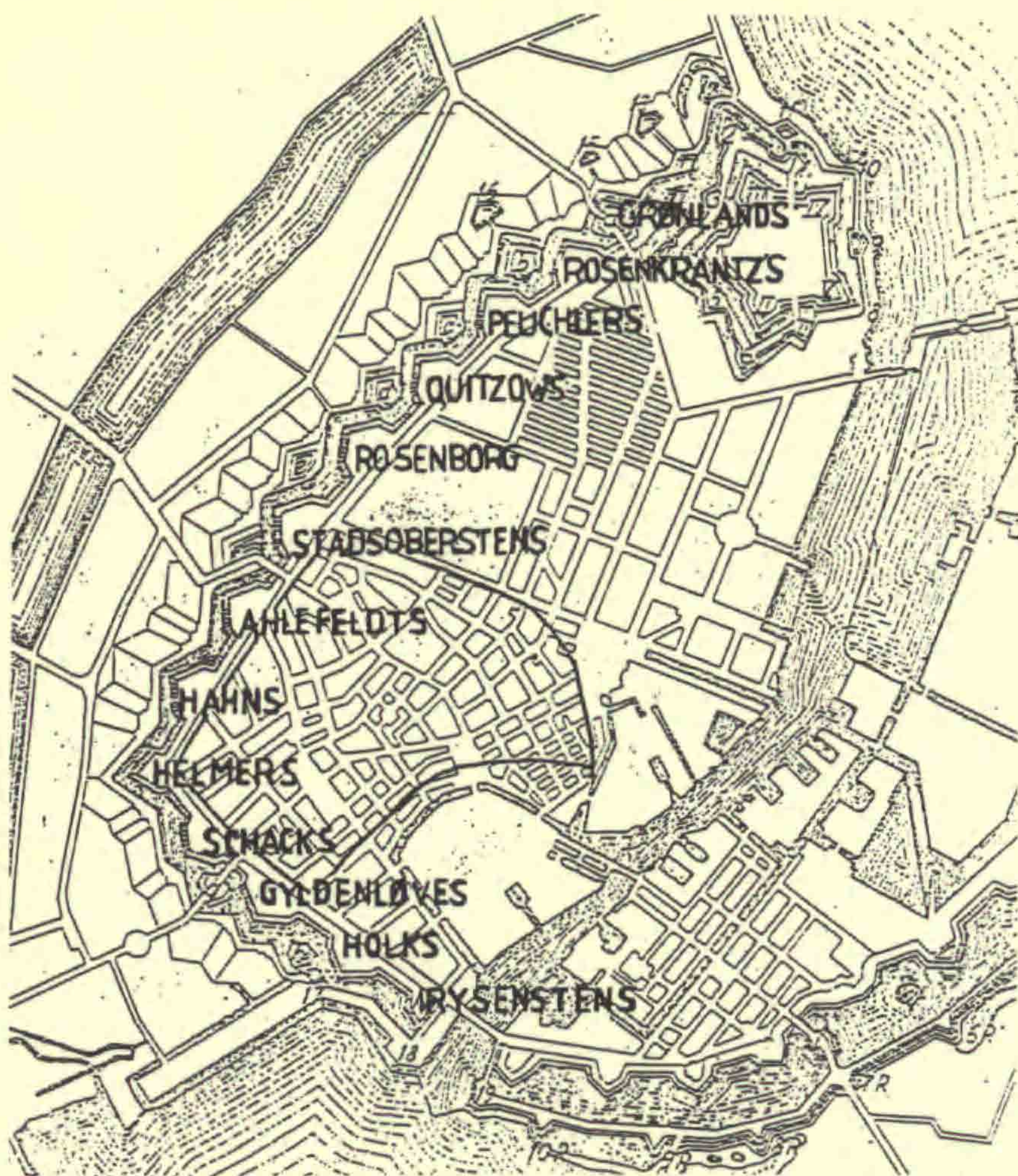


Fig. 2
Bastionerne. Reproduceret med tilladelse fra Stadskonduktørembedet (159/90)

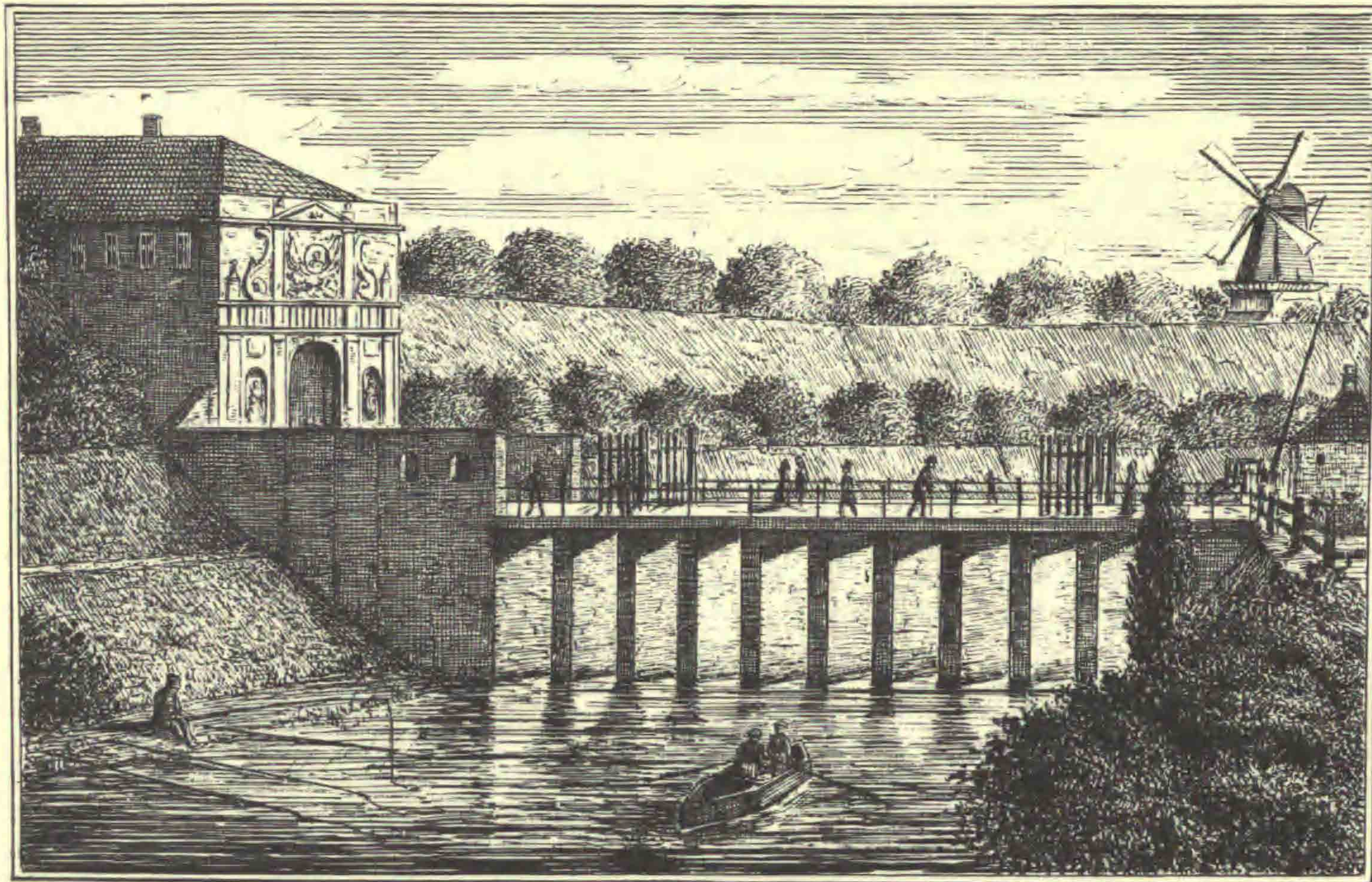


Fig. 3. Nørreport set fra udvendig side, volden, voldgraven og broen over den.
Tegning af P. Klæstrup

Fra fæstningsanlæg til bypark II Planlægning og politik

*Change from fortification to a urban park II
Planning and Policies*

Peter Wagner⁹⁾

Keywords: Moats, ramparts, parks, recreational areas, horticulture, history, Denmark, planning, strategy, policies

I midten af forrige århundrede var det åbenlyst for enhver (undtagen militæret), at en udvidelse af byen var nødvendig. Koleraen i 1853, som var et resultat af en for tæt befolkning og deraf følgende dårlig hygiejne, havde været en påmindelse om, at man ikke fortsat kunne lade stå til. Da den nye grundlov netop var gennemført og rigsdagsmedlemmerne dengang havde en anden lodighed end i dag, udarbejdede et enkelt rigsdagsmedlem, professor J. Wilkens, i 1854 et første forslag til voldenes flytning; en militær ekspert, kaptajn Købke, beregnede omkostningerne for ham¹.

Forslaget motiveredes med, at det var nødvendigt med udvidelse af byen, da den manglende plads førte til sammenstuvning af folk i for små boliger, deraf følgende huslejestigninger, stigende dødelighed og udflytning til forstæderne, der dengang, på grund af demarkationslinien lå på den anden side søerne (Nørrebro og Vesterbro). »Mon«, skriver han, »det skulde være af Lyst til selskabelighed, at flere Familier har pakket sig sammen i eet Værelse, adskilte ved Kridtstreger, som de maae banke Børnene til ikke at overskride? Mon det skulde være landligt Sværmeri for Møddinglugt, der har drevet andre op under et Lokumstag?« Nu lagde Wilkens vægt på lys og luft, og når man betragter hans plan, må man gøre sig klart, hvorfor han ikke foreslog parker på voldterrænet. Det hang også sammen med hans uvilje mod at folk flyttede ud på Nørrebro eller Vesterbro. Han havde lillebymenneskets angst for afstande, parkerne og søerne ville gøre vejen for lang: »Naar man kan indrette sig saaledes, at man eengang om Dagen gaaer til og eengang fra sine Forretninger, saa kunde det vel være overkommeligt for de Fleste at boe udenfor Søerne, uagtet de havde deres Forretninger inde i Byen; men skal man gaae blot 2 Gange frem og tilbage, saa vil man allerede have daglig een Miil eller halvanden. Har man stillesiddende Forretninger, saa kan det mangengang være sundt at boe langt borte, og disse

vilde ikke lide ved Gangen; men for den, der skal leve af legemligt Arbejde (og det skulle de fleste, der bor i brokvartererne), er det ingen Bagatel, at en Deel af Kræfterne sættes overstyr ved Bevægelsen til og fra Arbejdet. « Denne angst for, at byen skal blive for stor ved den samlede virkning af et parkbælte og søerne, hænger diskussionen de næste 15 år.

Hvad gjorde Wilkens så i stedet? »Jeg har foreslaaet et Bælte af 150 Alens Bredde midt over Stadsgraven holdt ubebygget, i al fald til vore Efterkommeres Tid. Med Undtagelse af et stort Torv, hvortil der vil være Trang midt imellem Nørre- og Østerport, og et mindre uden for det Sted, hvor Østerport nu er beliggende, har jeg tænkt mig dette Bælte beplantet som 110 Alen brede Grønninger med en 20 Alen bred Gade paa hver Side. Disse Smaahaver, 19 i Tallet turde i Forbindelse med de nye Fæstningsværker (der lå indenfor søerne) afgive saa god en Erstatning for de gamle Volde, som Spadseregange betragtet, som man med nogenlunde Billighed kan forlange. «

Han medregner til byens nye byggegrunde *ikke* i første omgang Citadellet, derimod medregner han Tivoli »da der ingen Grund er til under de forandrede Forhold at lade dette Etablissement uden Vederlag indtage en stor Byggeplads. « Det bør bemærkes, at i 1843 var en del af voldterrænet blevet frigivet til offentlige forlystelsesformål, nemlig til Carstensens Tivoli-Vauxhall. I modsætning til sine efterfølgere gør Wilkens opmærksom på, at de opfyldte grave i mange år fremover vil være dårlige byggegrunde og derfor bør sælges som sådanne til sidst.

Det næste forslag, der fremkommer, var udarbejdet af Conrad Seidelin i 1858². Han er ikke nær så interesseret i kendsgerninger som Wilkens, til gengæld var han en mand med visioner. Ud for Rosenborg ville han anlægge »en Plads (G): 400 Alen lang og 325 Alen bred, i Midten tænkes en Colossal Statue. Dernæst udfor Frederiksborggaden et Axeltorv (E) med et Theater (Det nuværende kongelige teater var endnu ikke bygget, tværtimod var det gamle lige blevet ødelagt af Jørgen Hansen Koch) og en Postgaard. En stor Plads (A som dannes af 4 Bygninger, nærmest tiltænkt Regeringsvæsenet, i Midten en colossal Statue) udfor Ny Vestergade, hvor igennem Forlængelsen af Christiansborgs Hovedaxe gaar. « En boulevard skulle anlægges langs søernes inderside (altså hvor Vester- og Øster Søgade nu ligger) og afsluttes med en park i hver ende ved henholdsvis Kalveboderne og den nuværende Nordhavn. Seidelin ville også nedlægge Tivoli.

Det er tydeligt at ophavsmanden til denne plan er stærkt påvirket af anlæggelsen af Ringen og de store pladser (Schwarzenbergplatz, Maria Theresienplatz), som fandt sted i Wien i forbindelse med sløjfningen af fæstningsværkerne der.

Inden gennemgangen af næste plan er det nødvendigt med et lille sidespring.

I 1856 havde professor i botanik ved Københavns Universitet, A.S. Ørsted, i artikler i avisen »Fædrelandet« fremsat forslag om, at den botaniske have, som dengang lå foran Charlottenborg, der hvor Udstillingsbygningen nu ligger (huset vender som bekendt ryggen mod Kongens Nytorv) skulle flyttes. Den gamle have fra 1778 var for lille, grundvandet stod for højt, og da byens udvidelse jo alligevel diskuteredes »burde man også være betænkt på, inden det blev for silde, at vælge en passende Plads i Byens Nærhed for en botanisk Have.«³

Havens konstituerede direktør, Johan Lange, gjorde opmærksom på, at en høj bebyggelse, som man havde planer om på Gammelholm, ville gøre haven for mørk.

I 1857 henvender universitetets konsistorium sig til ministeriet om sagen, og ministeriet anmoder derefter konsistorium om at overveje sagen under henvisning til en gammel plan om at flytte haven til Rosenborg have. Konsistorium nedsatte en komité (Forchhammer, Steenstrup, Lange), der i 1859 afsluttede arbejdet med at erklære havens flytning for nyttig, ja nødvendig, når Gammelholm blev bebygget. Rosenborg var ikke egnet, Frederiksberg var det bedste bud, men da det var for langt fra universitetet, foreslog man i stedet volden og glaciset mellem Gothersgades og Sølvgades forlængelser – mellem byen og det planlagte kommunehospital. Konsistorium tiltrådte forslaget, men krigsministeriet ville ikke, så længe sløjfningen af voldene ikke var vedtaget. Kommissionen lod sig dog ikke imponere af general von Hansens teatertorden, og det gjorde rigsdagen heller ikke, idet denne efter kommissionens forslag på finansloven for 1861-62 bevilgede penge til en planteskole på glaciset til opelskning af træer til den nye have. I øvrigt skete der så ikke noget før i 1865. Da ville ministeriet opføre en udstillingsbygning på den gamle botaniske haves grund, men universitetets havekommission mente ikke at kunne tillade noget, så længe flytningen ikke var afgjort. Kommissionen havde dog fået den af ministeriet nedsatte kommission for voldenes sløjfning til at indlægge den nye botaniske have i sin plan. Denne plan: »Plan til Bebyggelse af Terrainet mellem Kiøbenhavns Demarcationslinie og den indre By efter Fæstningsvoldenes Sløjfning, med Forklaring og Skitser af Gadeprofiler. Udarbejdet af den af Krigsministeriet den 8de September 1858 nedsatte Commission« kom samme år (1865)⁴.

Denne plan er særlig interessant. Det fremgår, at en del af de ideer, der lå til grund for Wilkens' plan, faktisk er bevarede og udbyggede, men fæstningsanlæg er – indenfor søerne – helt opgivet. I bemærkningerne til forslaget hedder det, at det er en hovedregel »at der sørges for saa vidt muligt lige og radiale Færdselslinier fra Byens Centrum til Forstæderne og Omegnen,« noget allerede Wilkens havde været inde på i sine betragtninger.

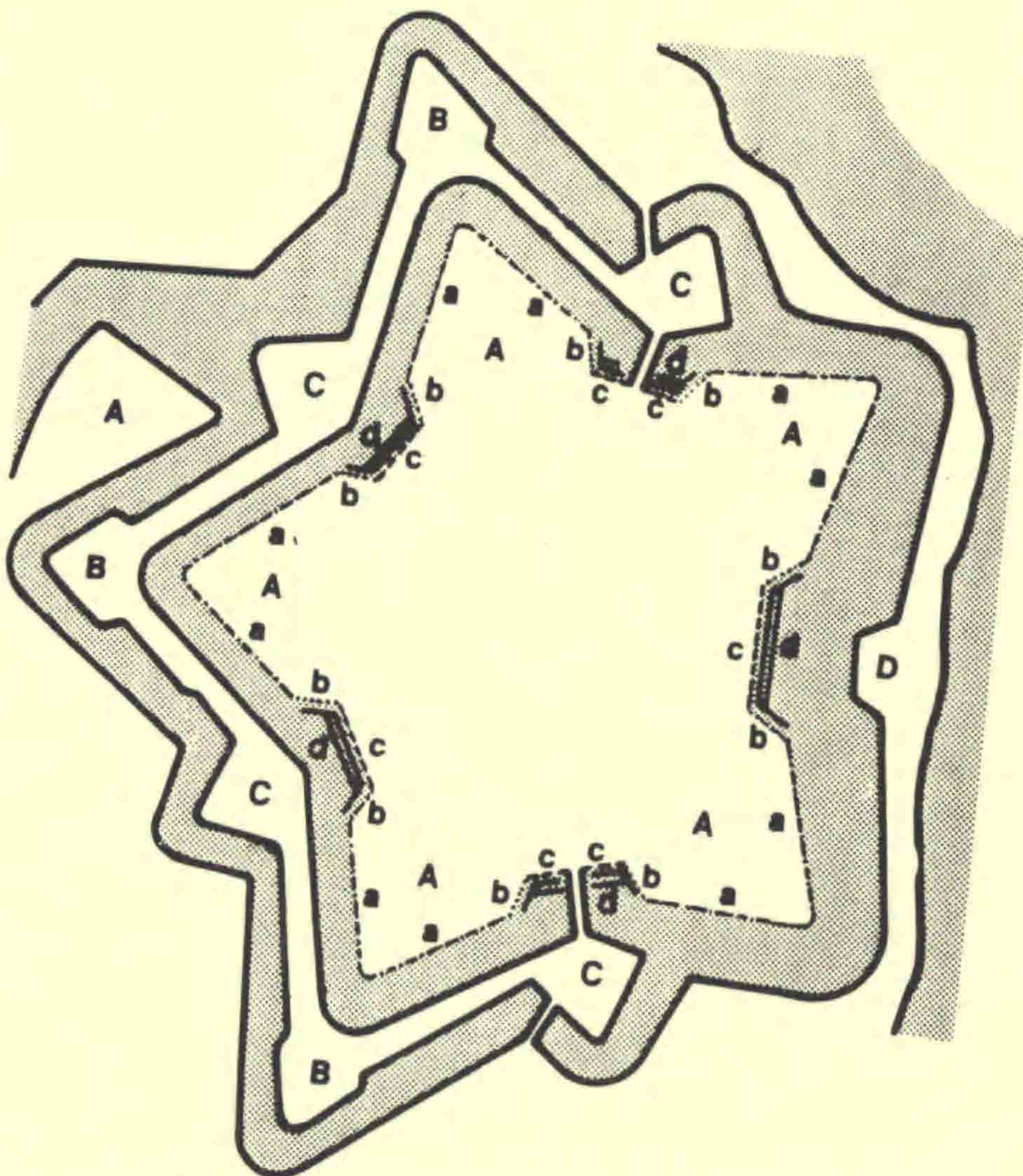


Fig. 4 De fortifikationstekniske betegnelser for voldanlæggets enkelte elementer (omtegnet efter figur side 16 hos Herluf Krabbe: Kastellet gennem 300 år. Martins Forlag 1964).

A: Bastion	C: Ravelin	a: Face	c: Curtine
B: Contregarde	D: Reduit	b: Flanke	d: Fausse-bray

En bastion er et firesidet, fremskudt voldanlæg, hvor de to yderste, skrå sider, der løber sammen i bastionens spids, kaldes facerne og de to bageste kaldes flankerne. Forbindelsesvoldene mellem bastionerne kaldes kurtiner. Foran flankerne og kurtinerne findes en lavere vold med en beskyttet gang bagved; dette anlæg kaldes en faussebraye. Foran faussebrayerne og bastionernes facer findes en smal sammenhængende bræmme, bærmnen, der kun er hævet lidt over gravens vand-spejl. Foran hovedvolden findes to slags voldanlæg, lavere end bastionerne i hovedanlægget. De der ligger ovenfor bastionens spidser kaldes contregarde; de, der ligger ud for kurtiner, raveliner.

»Ganske særegne er imidlertid Forholdene paa Strækningen mellem Vesterbrogade og Østerbrogade derved, at Forbindelsen med Forstæderne er indskrænket til de to Dæmninger over Søerne, Ladegaardsdæmningen og Nørrebroes Dæmning, til hvilke Planen dog forudsætter føjet en tredje Dæmning, som deler Sortedams Sø i omtrent lige store Dele«, altså igen problemet med vejene til forstæderne, som Wilkens var inde på 15 år tidligere.

Så kommer vi til parkproblemet: »I deres nuværende Skikkelse og Sammenhæng vilde Kiøbenhavns Volde ikke kunde bevares uden i høi Grad at hemme Samfærdselen mellem den indre By og de nye Quarterer. Man maatte i hvert Tilfælde gennemskjære Voldene paa mange forskellige Steder. Men derved vilde Voldpromenaden tabe sin Character af en bequem sammenhængende Promenade, idet de Spadserende idelig maatte stige op og ned. Endnu en Omstændighed vilde berøve Voldpromenaden meget af dens Værd, den nemlig, at den frie Udsigt over Omegnen gaaer tabt, naar Terrainet umiddelbart udenfor bebygges. Øiet vilde da udenfor – som nu indenfor – møde Husene i Høide med 3die Etages Vinduer. Skulde Voldene bevares for Spadserende, maatte tillige Gravene bevares, og Fæstningsterrainet omdannes til en Række Haveanlæg, adskilte indbyrdes ved Forbindelsesveiene mellem de to Dele af Byen, omtrent en paa hver 200 Alen. Denne Løsning vilde vel kunde give smukke Anlæg, men ved saaledes at bevare et bredt ubebygget Bælte vilde man, til Skade for Udviklingen, skabe to Byer, i Stedet for at give den ældre By en umiddelbar Udvidelse. En saadan Løsning er saa meget mindre tilraadelig, som Søerne tæt udenfor danne et andet Bælte ... men ved Bevaring af Volde og Grave paa den antydede Maade vilde deels for megen Plads ofres – til Skade for de communale Forhold og til Tab for Statskassen – deels vilde der vindes mindre i sanitair Henseende«.

I stedet lancerer kommissionen følgende forslag: »Væsentlig til Erstatning for Voldpromenaden er paatænkt Anlægget at brede beplantede Boulevarder ... Voldgaden er ikke dér (dvs. på Østervold i modsætning til Vestervold) valgt til Plads for Boulevarderne, tildeels fordi man da vilde miste de til Bebyggelse særdeles tjenlige Grunde langs Voldgaden, hvilke nu indtages af selve Hovedvolden. En Boulevard langs Voldgaden vilde desuden blive uregelmæssig (det har dog ikke generet kommissionen ved Vestervold). Dertil kommer, at man maa ønske, at nye Bygninger reise sig til begge Sider af Boulevarderne, Byens smukkeste Gader. Et Brud i Boulevardernes Linie bevirkes ved den nye botaniske Have, som er paatænkt anlagt paa Fæstningsværkerne mellem Gothersgades og Sølvgades Forlængelser«. Heraf fremgår det jo klart, at med placeringen af botanisk have er ideen med en sammenhængende boulevardlinie ikke gennemførlig. Udkastet viser jo også dette tydeligt – to usammenhængende boulevardstumper

forbundet af en af de foragtede voldgader. Kommissionen har næsten givet op. Længere henne kommer man så ind på parkproblemet: »Jo mere København udvides, desmere kræve sanitaire Hensyn, og overhovedet Hensyn til Befolkningens Tarv, at et større Parkanlæg findes i Nærheden af Byens Centrum. Dette er søgt opnaaet ved at udelukke fra Bebyggelse Areal mellem Gothersgades og Sølvgades Forlængelse. Dette Areal – 21 Tdr. Land – paatænkes benyttet til Plads for den botaniske Have, som skal flyttes fra Gammelholm; det vil tillige kunde afgive Plads for en zoologisk Have. Det Terrain, som er bestemt for den botaniske Have, ligger helt paa Fæstningsværkerne. En Omdannelse af disse maa derfor finde Sted; dog antages de couperede Former, og navnlig den dybtliggende Grav, at kunde bevares i Hovedtrækkene. Graven vil da komme til at danne en Sø i Haven. Denne Søes Vand vil kunde forfriskes ved Tilløb fra Sortedams-Søen gennem den allerede eksisterende til deels underjordiske Ledning ...« (denne ledning eksisterer endnu).

Endelig kommer der noget godt: »Tivoli formenes i Befolkningens Interesse at burde bevares, dog i en noget forandret Skikkelse, nemlig saaledes, at de mod vest fremskydende Spidser af det nu benyttede Glacis overgives til Gadeanlæg og Bebyggelse mod at den nærmeste Deel af Hovedvolden med foranliggende Grav føies til Tivoli«. Som bekendt gik det ikke således. Ved industriudstillingen i 1888 fik Tivoli ændret sine grænser og flyttede noget nærmere byen, dog ikke så meget som angivet i planen. Endnu et parkanlæg var dog påtænkt: »Helmers Bastion, tidligere Jarmers Skandse, som har dannet en Deel af samtlige Københavns forskellige Fæstningsvolde, bør bevares, paa Grund af den smukke Udsigt derfra over Omegnen henimod Frederiksberg Slot ... Det skyldes Banegaardens Beliggenhed, at paa dette Sted Udsigten fra Voldene ikke gaaer tabt«.

Endelig indeholder planen en tidsfølge for bebyggelsen, som i det store og hele følger Wilkens' plan.

I Kommissionsplanen har man altså nærmest demonstreret boulevardplanens umulighed og i konsekvens heraf fremsætter professor Meldahl det følgende år (1866) i »Illustreret Tidende« forslag om, at hele fæstningsterænet udlægges til parker.⁵ Forslaget, som i øvrigt ikke er motiveret, er begrundet sålunde: »Da Spørgsmaalet om Hovedstadens Udvidelse nu synes at gaae sin Afgjørelse imøde, bliver det Enhvers Pligt at yde sit Bidrag til, at denne Sag kan faae en moden Løsning«. Ak ja, dengang tog borgerrepræsentanterne demokratiet alvorligt. Forslaget indeholder i øvrigt næsten ingen detaljer. Nyt er det også, at næsten hele kastellet skal bevares. Uheldigvis lægger Meldahl dog en forlængelse af den oprindelige Esplanade ind gennem Dronningens Bastion.

Forslaget blev diskuteret, men fik i første omgang ingen indflydelse. Den 6. juli 1867 underskrev kongen en lov, ifølge hvilken vestsiden af Køben-

havns befæstning kunne overdrages til Københavns kommune. I loven var fastlagt visse regler for bebyggelsen, regler som i det store og hele fulgte sløjfningskommissionsbetænkningen. Så kunne stat og kommune gå i forhandling og det gjorde de. Den nedsatte kommunale-statslige forhandlingskommission »Fæstningsudvalget« endte sine forhandlinger i 1869 og i oktober samme år underskrives kontrakten, ved hvilken byen overtager det meste af volden. I kontrakten var dog indeholdt visse begrænsninger i rådigheden over arealet (de fleste fra 1867-loven), f.eks. skulle mindst 300.000 kvadratalen af det erhvervede areal udlægges til park. Ligeledes var grunden til den botaniske have holdt uden for handelen.

Botanisk have forlod vi, da man havde genoptaget sagen i 1865, fordi man ønskede at bygge en udstillingsbygning på den gamle haves grund. Den af konsistorium nedsatte kommission skulle udarbejde planen for flytningen og på universitetets vegne forhandle med ministeriet.

Sagen gik i hårdknude. Det bør indskydes, at universitetet dengang var selvejende og principielt finansieredes ved indtægterne af sine ejendomme. Ministeriet ønskede, at universitetet skulle tilbytte sig den nye have for den gamle. Det lyder jo som en god forretning for universitetet, da den nye have var større end den gamle. Det var det bare ikke. Universitetet skulle nemlig forpligte sig til kun at benytte det nye areal til videnskabelige formål, i tilfælde af nedlæggelse skulle universitetet ikke have fordel af grunden. Universitetet skulle altså forære sin meget værdifulde grund til staten mod at låne voldarealet. Yderligere var konsistorium bange for, at universitetet ikke havde midler til at indrette den nye have. Universitetet fastholdt altså den gamle have, hvis man ikke kunne få den nye som ejendom. I 1871 nåedes dog et egentligt mageskifte, idet universitetet fik voldterrænet til ejendom og staten fik grunden til udstillingsbygningen samt medejendomsret til 2/3 af resten af den gamle have, ligesom universitetet fraskrev sig dispositionsretten over resten af haven. Universitetskommissionen fuldførte imidlertid en plan over den nye have i 1870⁶ (vel at mærke for både have og museum), som i en betænkning tilstilledes rigsdagen. I betænkningen redegjorde professor Ørsted for principperne i planen (plantegeografiske). Selve planen menes hovedsagelig at være botanisk gartner Weilbach's værk, selvom han døde allerede i 1868. Planen omfattede en række drivhuse (og et museum) parallelt med kommunehospitalet, et arboret på facerne af Rosenberg Bastion og til dels også på Stadsoberstens Bastion. På Rosenberg ravelin anbringes et pinet og et salicet og en stenhøj i midten. Mose laves ved søen og et enårigt (systematisk) kvarter anbringes på glacisdelen. Planen er åbenlyst dårlig og den blev også skarpt kritiseret. Dybdahl (Landbohøjskolen) kritiserede dels haveanlægget, dels – og navnlig – placeringen, idet han mente, at haven ligesom den gamle ville blive omgivet af høje huse. Professor Didrichsen kritiserede planerne for museet (det var

for småt) og kammerherre Rømer kritiserede anonymt (under navnet C. Rasmussen, Havemand) med rette selve haveplanen og det økonomiske overslag, som han mente var alt for optimistisk (det var det også).

Warming forsvarede planerne (lidt halvhjertet) og efter flere indlæg rykkede professor Ørsted ud med sine velkendte personligheder⁷. Følgen var naturligvis, at der gik kludder i sagen i rigsdagen, indtil brygger, kaptajn Jacobsen tog sig af den og fik sagen ført igennem. Jacobsen blev medlem af havekommissionen, og ministeriet henstillede til kommissionen (dvs. universitetet) at tilkalde en sagkyndig havearkitekt. Kommissionen engagerede så H. Flindt og Tyge Rothe (1871) og enden blev, at Flindt tegnede haven og Jacobsen og Tyge Rothe drivhusene⁸.

Vi vender tilbage til Københavns kommune. Denne nedsatte i februar 1870 et udvalg, der skulle udarbejde planerne for anlæggene og bebyggelsen af voldterrænet. I dette udvalg sad tømrermester Kayser, der var formand for borgerrepræsentationen, højesteretsadvokat C.S. Henrichsen og navnlig etatsråd og professor Ferdinand Meldahl (også medlem af borgerrepræsentationen), professor Herholdt og generalmajor Carol. Det lykkedes Meldahl at få gennemført, at parkarealet fordobledes fra 300.000 til 600.000 kvadratalen. Planerne for parkerne godkendtes af kongen i 1872. Der findes flere planer i stadsarkivet fra denne periode (1871-73), men de afviger fra hinanden mest i gadeforløbet. Den oprindelige plan om at bebygge Sølvgades forlængelse blev kun delvis ført ud i livet. Dels forhindrede Gründer-krakket det, dels var man i mellemtiden kommet til at tale om boulevardbanen, og så længe dette spørgsmål ikke var afklaret, var det bedre at lade være med at gøre noget. I øvrigt havde man ved byggearbejderne på Vestervold og på den del af Nørrevold, der ligger omkring det nuværende Israels Plads erfaret, at voldterrænet var vanskeligt at pilotere, ganske som Wilkens havde forudsagt.

Der er ikke grund til at gå i detaljer med haveplanerne. Flindt fik i opdrag at anvende den eksisterende beplantning, hvad han af grunde, vi ikke kender, forsøgte at undgå. Han indsendte fire planer uden den eksisterende beplantning og fik dem alle i hovedet igen. Den femte plan vedtoges i 1876. I 1875 havde borgerrepræsentationen vedtaget, at mindesmærket for H.C. Ørsted skulle placeres på Hahns Bastion. Et medlem af borgerrepræsentationen fandt det skrækkeligt, hvis folk af den grund ville kalde anlægget for Ørstedsparken og frarådede derfor planen. Den gik dog igennem alligevel og i 1880 vedtog borgerrepræsentationen officielt at kalde anlægget for Ørstedsparken.

Aborreparken, som jo blev planlagt samtidig med Ørstedsparken, var den eneste kommunale park, der var forudsat af sløjfningskommissionen. Den blev nedlagt da nord- og vestbanen blev forbundet med hinanden.

Det yngste af anlæggene er Østre anlæg. For dette blev der ikke udarbej-

det nogen samlet plan. Parken blev hovedsagelig anlagt i 1876-1917 i forbindelse med museumsprojekter o. lign. Endvidere var det jo svært at gøre noget, så længe Kastellets skæbne ikke var afgjort (det blev den først efter århundred-skiftet) og boulevardbanen heller ikke var gennemført. Senere har man dog f. eks. indlagt en Rosenhave og en Rhododendronhave.

Man kan stadig erkende resterne af voldene i parkerne. Det er vanskeligt i Botanisk Have og Ørstedsparken, da de er de mest omgravede. Som tidligere nævnt står H.C. Ørsted på Hahns Bastion, som toppen er gravet af, men de nederste dele af facerne kan stadig ses mod søen ovre fra den gamle ravelin (på Farimagsgade- siden), til hvilken i øvrigt Anders Sandøe er forvist. Teknisk Selskabs Skole ligger på kanten af Ahlefeldts Bastion – erindret i Ahlefeldtsgade. I Botanisk Have ligger Christian Hansens observatorium på Rosenborg Bastion. Bygningens hovedakse flugter med den østlige face på bastionen og er derfor omtrent parallel med Jacobsens og Rothes Palmehus, der ligger på kanten af Rosenborg Ravelin.

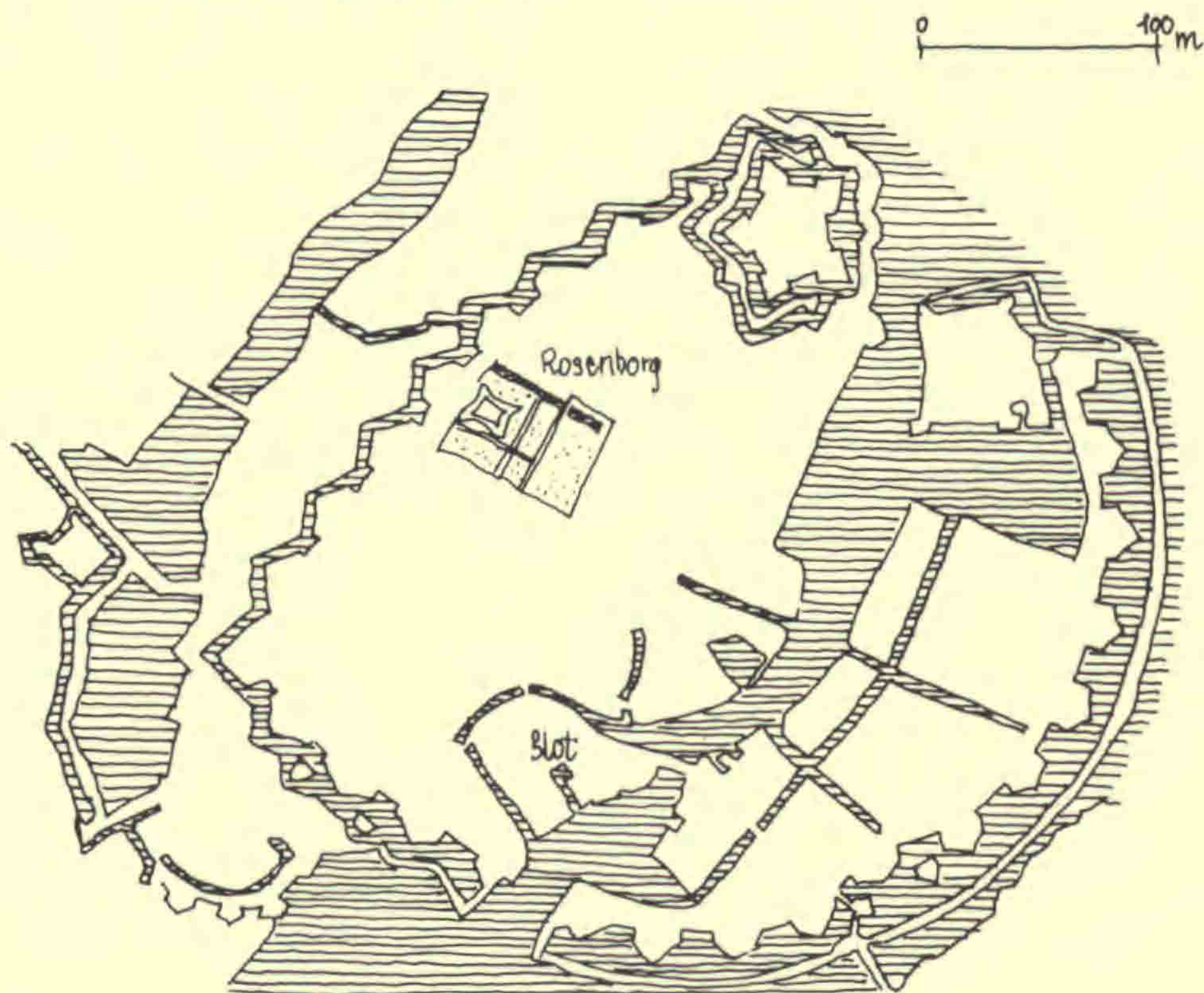
Statens Museum for Kunst ligger også skråt i forhold til gadenettet, den ligger på kanten af Quitzows Bastion udfor Sølvgades Kaserne. I Østre Anlæg har stadsgraven i øvrigt overlevet relativt uændret, dog er en del afgravet jord fra bastionerne og kurtinen benyttet til at lave forbindelsesdæmninger over til ravelinerne. I stadsgraven er – på østsiden af Quitzows Ravelin – i dag en legeplads. Fra den kan man se over på facen af Peuchler's Bastion, den eneste som har den oprindelige højde (ligesom Rosenborg Bastion). Ganske vist er spidsen af bastionen med tilhørende fausse-brayes afgravet, men man kan dog stadig få et indtryk af, hvor store værkerne oprindeligt har været, ligesom de hule raveliner stadig kan erkendes. I fausse-brayerne på Peuchler's Bastion er i dag spadserestier, hvad der også er nede på bærmuren foran bastionen.

Hvis man vil have et indtryk af, hvorledes det hele oprindeligt har set ud, må man gå ud på kastellet, hvor hovedværkerne stadig er omtrent intakte. Vil man have indtryk af, hvorledes en voldpromenade har været, må man gå i Tivoli. Den knækkede allé er den oprindelige krone på ravelinen. I lavningerne bag denne ligger først Pantomimeteatret og så Glassalen. Når Nimbs hovedfløj er skrå i forhold til gadenettet og havens akse, skyldes det også, at den flugter med et knæk på ravelinen. Man må huske at Tivoli blev anlagt udenfor hovedvolden, på ravelinen ved Holcks Bastion.

Noter:

1. Wilkens, J.: Motiveret Forslag til en Udvidelse af Kjøbenhavn indtil Ferskvandsøerne. Tilligemed et Overlag over Bekostningen ved Sløjfningen af de nuværende Fæstningsværker og Anlægget af nye sammesteds af J.P. Købke. Kjøbenhavn 1854.
2. Seidelin, Conrad: Kjøbenhavns Udvidelse indtil Ferskvandssøerne. Med tilhørende Kort. Kjøbenhavn 1858.
3. Ørsted, A.S.: Botanikens Stilling ved vort Universitet, samt Forslag til Oprettelsen af et botanisk Museum. Fædrelandet 1856, Nr. 275, 278 og 279.

4. Plan til Bebyggelse af Terrainet mellem Kjøbenhavns Demarcationslinie og den indre By, efter Fæstningsvoldenes Sløifning, med Forklaring og Skitser af Gadeprofiler. (Udarbejdet ved den af Krigsministeriet den 8de September 1858 nedsatte Commission) Kjøbenhavn 1865.
5. Illustreret Tidende N. 329. 14. Januar 1866, p. 138-39.
6. Beretning over Universitetets paatænkte nye Have 1870.
7. Beretning over Universitetets paatænkte nye botaniske Have, i Tidsskrift for Havevæsen 1870-71, p. 209-24. J.A. Dybdahl (225-36), F. Didrichsen: Andre Bemærkninger i Anledning af »Beretning over Universitetets paatænkte nye botaniske Have« (241-50), C. Rasmussen: Betragtninger over Forslaget til den botaniske Haves Flytning (Tillæg til Nr. 17).
 Warming, Eug.: Et Indlæg i den nye botaniske Haves Sag. Kjøbenhavn 1870.
 Dybdahl, J.A.: Hr. Warmings »Et Indlæg i den nye botaniske Haves Sag«, i Tidsskrift for Havevæsen 1870-71, p. 289-300.
 Didrichsen, F.: Yderligere Bemærkninger i Anledning af »Beretning over Universitetets nye botaniske Have« (Tillæg til Nr. 20).
 Ørsted, A.S.: Et par Oplysninger til Docent Didrichsens »Yderligere Bemærkninger i Anledning af Beretning over Universitetets nye botaniske Have«. Kjøbenhavn 1871.
 Warming, Eug.: Mit sidste Ord om den nye botaniske Have. Kjøbenhavn 1871.
 Rasmussen, C.: Yderligere Betragtninger over »Beretning over Universitetets paatænkte nye botaniske Have«. (Tidsskrift for Havevæsen 1870-71, p. 353-71).
 Rasmussen, C.: Afsluttende Efterskrift ... foranlediget ved Sagens Behandling i Folketinget (Tidsskrift for Havevæsen 1871-72, 1-14).
8. Jacobsen, Jac. C. & Thyge Rothe: Beskrivelse af Væxthusene i Universitetets Botaniske Have i Kjøbenhavn. Med Oplysninger om Havens Anlæg og Ordning i 1871-74. Kjøbenhavn 1879.
9. Peter Wagner: cand.scient. 1970, hovedfag: Botanik, ansat ved Nationalmuseet 1966-72, ansat ved Botanisk Centralbibliotek fra 1972. Universitetslektor.



Grev Frederik Adolph Holsteins virke for havevæsenet 1808-36

Et eksempel:

Rude Skoles have, tegnet i 1936 godt 100 år efter dens tilblivelse

*Count Frederik Adolph Holstein's efforts to develop the horticulture 1808-36:
The garden of Rude School*

Af Emil Jensen¹⁾

Keywords: Horticulture, school, garden plan, history, Denmark.

I de senere år har mine tanker til tider gået tilbage til mit barndomshjem, Rude Skole, beliggende 11 km øst for Skelskør.

Den tilhørende have var på 1 tønde land – og en dejlig tumleplads for os børn. Havens skønhed, smukt anlagt i romantisk, engelsk stil med snoede grusgange mellem de store græsplæner, hvor de højstammede frugttræer og de geometrisk formede blomsterbede med gamle planter som f.eks. Montbretia og Iris, gav haven en særlig karakter. Hertil bidrog også det ualmindelig smukke eksemplar af Ægte Kastanje og rosenbedene med de ca. 1,5 m høje fyldte hvide Roser.

I græsarealet umiddelbart syd for nøddehækken var der om foråret et flor af Dorthealiljer.

Bygningen af skolen og anlæg af haven var led i et større program, som greven af Holsteinborg, Frederik Adolph Holstein havde udarbejdet for grevskabet.

Sammen med en del præster og skolelærere samt fremtrædende personligheder i sognet startede Grev Holstein i 1809 Industriselskabet, hvis formål var at fremme industrien, landbruget og havebruget; herunder også dyrkningen af Humle, Hamp og Hør samt etableringen af biavl, urtehaver samt frugthaver. I Industriselskabets program indgik også årlige studieture, hvori deltog nogle af Industriselskabets medlemmer samt 10-12 bønder, dels gårdmænd, dels husmænd.

Erfaringerne fra disse ture, hvis formål var at studere havebrug og landbrug, blev trykt og sendt ud til beboerne på egnen.

En særlig indsats inden for Industriselskabet ydede ifølge pastor Holms bog²⁾ fire af bestyrelsesmedlemmerne. En af disse mænd var skolelærer og dannebrogsmænd M. Jensen, Rude. Af øvrige kilder se det andet nedenfor anførte værk.³⁾

Rude Skoles hovedbygning blev bygget ca. 1800, på hvilket tidspunkt Grev Holstein havde arvet slottet, men endnu studerede i Tyskland. Avlsbygningerne A og A₁ samt B blev bygget kort efter grevens indflytning på slottet i 1808.

Rude Skole var sæde for aftenskolen og den praktiske undervisning i fremstilling af brugsgenstande for have- og landbrug. Rude Skole skulle fremtræde som et mønsterbrug og virke som inspiration for husmændene.

Greven byggede 12 skoler og en mængde gårde samt yderligere dommerkontor, lægebolig og boliger for skovvæsenets personale. For at gennemføre dette byggeprogram, der omfattede 25 byggepladser, oprettede greven eget teglværk.

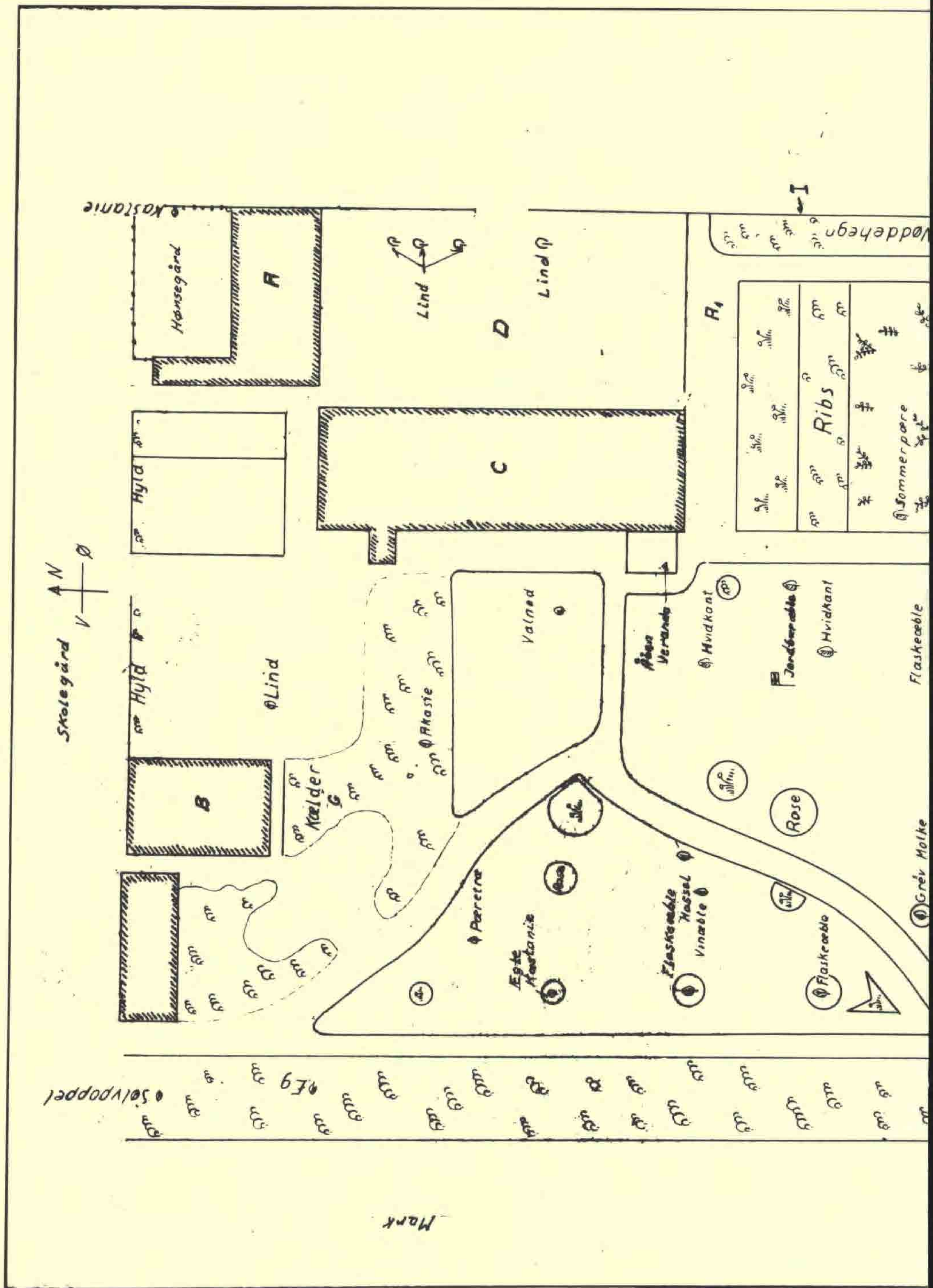
Til anlæggelse af haverne omkring de nye ejendomme ansatte greven 2 gartnere, som skulle vejlede og være behjælpelige med udformning af haverne, deriblandt den her aftegnede Rude Skole's have, min tegning af 1936.

Haveplanen svarer sikkert nogenlunde til den oprindelige plan, da haven blev anlagt omkring 1810.

Der er næppe nogen tvivl om, at de store træer, som er vist på planen, oprindeligt er foræret af greven. Det samme gælder sikkert også de højstammede frugttræer i den øverste del af haven og vækstmaterialiet til de gamle æble- og pæreespaliers, som danner grænsen til urtehaverne.

Noter

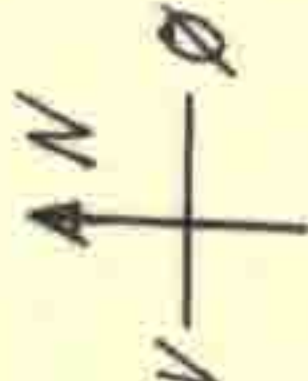
1. Jørgen Emil Jensen, f. 1916, civilingeniør 1940, bygningsretningen. Har fra den tidlige barndom haft interesse for vilde planter, stauder og havebrug.
2. Frederik Adolph Greve Holstein.
En biographisk Fremstilling.
Af I.A.L. Holm, licentiat i theologien, sognepræst for Hyllested, Vensløv og Holsteinsborg menigheder i Sjællands stift. 1844.
3. Lehns greve Frederik Adolph Holsteins Liv og Virke
Af I.I. Nielsen. 1883.



Mark

Sølvpoppe

Skolegård



Kastanje

Hønsesgård

A

Lind

Lind

D

C

Hyld

Lind

B

Kælder

Valnød

Åben Vandløb

Hvidkant

Jordbæræble

Hvidkant

Rose

Pæretræ

Egte Kastanje

Flaskeæble
Nassel
Vinæble

Flaskeæble

Grøn Malke

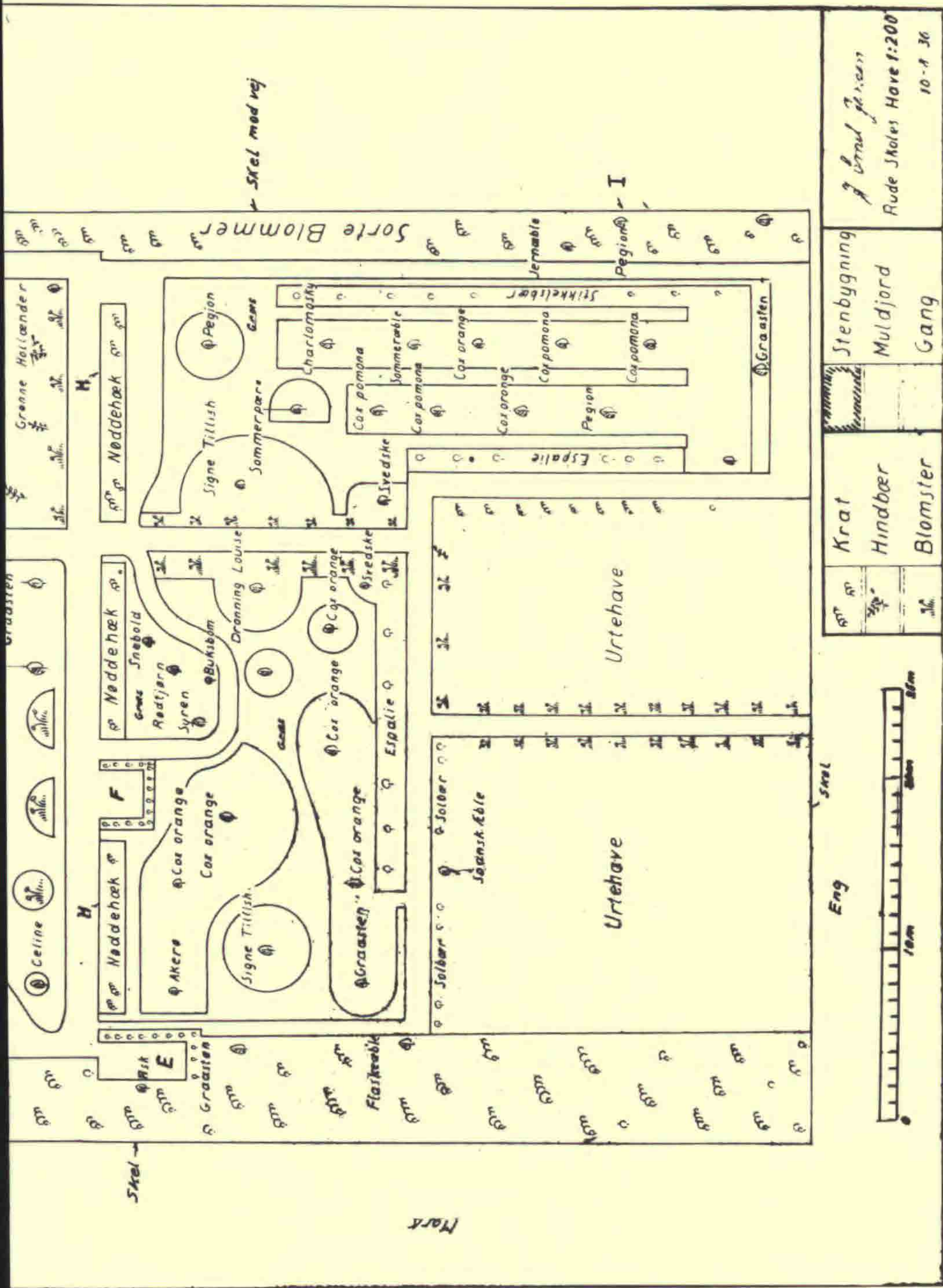
Flaskeæble

Ribes

Sommerpære

R₁

I



Kommentarer til opmåling af Rude Skole's have

- A. Udhus, hvor der fandtes vognport, hestestald og hønsehus. Desuden fandtes der i tilknytning til bygningen en lang tarm, hvor der også i min barndom var retirader for den nye skole. Fra vognporten (rummet) var der en almindelig stige, der førte op på stænget, beregnet til hø.
- A₁. Ifølge et gammelt fotografi har bygningen A₁ været beliggende symmetrisk med A. Hvornår bygningen A₁ er blevet nedrevet, er ikke klarlagt.
- B. Vaskehus og svinestald i stueetagen og dueslag på 1. sal.
- C. I nordenden var køkkenet mod vest og soveværelse mod øst. Køkkenet havde forgang (den lille knast på tegningen). Indgang mod øst – midtfor – med entré, hvorfra der var adgang til dagligstue, kontor og storstue. Storstuen har været skolestue langt tilbage. Fra entreen ad en trappe adgang til loftsetagen, hvor der mod syd var indrettet to loftsværelser og mod nord et loftsværelse.
- D. Gårdsplads med toppede brosten og ud mod vejen de på planen viste lindetræer, som blev holdt tilbage ved beskæring.
- E. Udsigtshøj. Fra haveterræn førte en trappe op til udsigtshøjens top. Højen var på de to sider omgivet af klippede hække, som ydede læ. Mod vest var der udsigt over markerne. Herfra kunne man også rigtig nyde det skønne syn af solnedgangen.
- F. Lindelysthus, som vendte mod nord, for at damerne ikke skulle blive solbrændt.
Der var et stort klippearbejde hvert år – ikke blot af siderne, men også af det flade »tag«.
- G. Opbevaringskælder for frugt og grøntsager. Byggeriet er udført som en muret hvælving overdækket med jord. Gulvet ligger nogle trin under det omgivende terræn. Udefra ligner bygværket en mindre oldtidshøj.
- H. De viste nøddehække var 1,5 m høje.
- I. Langs det østlige skel er opført et stendige ca. 75 cm højt på grænsen mod vejgrøften. Mod haven er der skråning, som er beplantet med sorte mirabeller, og nøddehegn – en god beskyttelse mod løsgående kreaturer, som var meget almindelige på daværende tidspunkt.

Ribe Katedralskoles skolegård gennem tiderne

The schoolyard of Ribe Katedralskole

Af Mogens Juhl¹⁾ og Johan Lange

Keywords: Schoolyard, trees, Aesculus hippocastanum, history, Denmark

Der er taget utallige billeder af skolegården i Ribe, en stor del af dem er bevaret, og ikke helt få er blevet reproduceret fx i skolens indbydelsesskrift, i Ripenser-Bladet, i dagspressen eller i form af prospektkort. Dels ud fra de bevarede fotografier og reproduktioner dels ud fra gamle notitser er det muligt at danne sig et (lidt usikkert) billede af skolegårdens udvikling, især hvad angår arealet og træerne, i mindre grad hvad angår området's øvrige møblering både med døde genstande som pumpe eller vandpost, solur, brønd, lygte, hegning og med bed(e), mens gårdens bygningsafgrænsninger ikke skulle volde nogen større vanskeligheder: Vi ved at Puggård havde ligget på sin plads i flere århundreder, da de egentlige, supplerende skolebygninger var rejst i 1856 og blev indviet den 5. september samme år. Skolegårdens afgrænsning mod øst (ved indgangen) blev ændret i 1873, se nedenfor.

Selve byggearbejdet blev foretaget hurtigt og resolut, idet loven om flytning af skolen (fra Skolegade til Puggårdsgade) og nyopførelse var blevet vedtaget mindre end halvandet år tidligere.

På det ældste billede af skolegården, vi kender, taget fra et vindue lige over Litteris et Artibus-portalen, ser vi et tværgående stakit lige bag ved (øst for) den formodentlig dengang allerhøjst 140 år gamle, bænkomkransede hestekastanie, som enkelte ripensere stadig husker, om ikke som grønt træ så som en kæmpestub, i de sidste år afkortet til 1½ m i højde og dækket med en ottekantet cementplade; det træ vender vi tilbage til. Det tværgående stakit har dannet grænse mod tre små ejendomme (med huse på). Ifølge Ribe Byråds forhandlingsprotokol blev det i juli 1873 vedtaget at »Udvalget for Byggevæsenet anmodes om snarest muligt at iværksætte Nedbrydningen af de tre Huse.....« på matr.nr. 147A, 147B og 147B2, der var blevet købt af skolen for henholdsvis 200, 100 og 100 rigsdaler (Ribe Stifts-Tidende 18. juli 1873; se nærmere tinglysningsprotokollen på Landsarkivet i Viborg). Matrikelnumrene ændres senere til 200, 201 og 202 og sammenlægges i 1935 med skolen til matr.nr. 203.

Det gamle stakit må have forløbet parallelt med Puggårdsgade, 14- 15 m vest for denne, og indgangen (med låge) må have ligget i den oprindelige skolegårds NØ-hjørne for enden af en lige så lang indkørsel, grænsende mod nord op til et nedrevet gavlhus, hvor pedel (1864-98) Sillas Nielsen boede. Efter inddragelsen af de tre små grunde i 1873 blev en noget bredere indgang direkte fra Puggårdsgade etableret lige i aksen: hovedfløjsportal – hestekastanie. Et bed, oprindeligt kun med græs, senere med en lav hæk omkring, ret nær indgangen, blev anlagt. Græspartiet var oprindeligt omgivet af en krans af hvidmalede, lave ståltrådsforbundne stolper. Stolpekransen synes at have sluttet sig til kastaniestammen og midt i det runde græsbed stod et solur på sin søjle. Uret har nok kun kunnet registrere formiddagstimer, da den enormt brede kastaniekrone må have mørklagt timeskalaen effektivt efter kl. 12-14, når skoledagen alligevel sluttede.

Siden 1873 har skolegården haft nogenlunde den udstrækning, den har idag, bortset fra nogle reguleringer i nordgrænsens østre del (pedelhaven m.m.).

Næst efter Puggård var den berømte hestekastanie (almindeligvis kaldt kastanie) det ældste element i skolegården; men der må have været mindst to; for pastor emeritus H. Engberg, der gik på skolen i 1861-67, skriver i *Ripenser-Bladet* bd. 2 (1930 s. 1379 om 2 vældige Kastanjetræer.... ved Østenden, hvor Laagen var«. Højesteretsdommer J.C. Petersen, der var elev 1869-78, skriver sammesteds bd 1 (1923) s 187 om »Kastanierne paa de store Træer ved Indgangen til Skolegaarden«. Alle senere skribenter omtaler derimod kun ét træ; hvornår det andet (de andre?) er fjernet, vides ikke. Men meget tyder på at det er sket samtidig med erhvervelsen af nabogrundene og nedrivningen af de tre små huse, altså i 1873, og at det er sket på (et af) de små arealer; for det blivende kastanietræ var efter billederne at dømme ikke trykket af en nærgående nabo på nogen af siderne; der må have været rigelig luft mellem dem.

Når der ovenfor er angivet en højstealder på 140 år i 1873, støttes det på det faktum, at der har været plantet hestekastanie(r) i Ribe nogle år før 1736, da Peder Terpager får udgivet sit manuskript nummer to (det første brændte for udgiveren) som en latinsksproget, digerbog med titlen *Ripae Cimbricae*. Heri nævnes *Castanea vulg(aris) equina* på s 714; det er det navn, den plantekyndige have-foregangsmand, vicelektor ved domkirken, sognepræst Peder Terpager brugte om hestekastanie (nu *Aesculus hippocastanum*). Terpager kan have dyrket den selv eller måske snarere set den i sin ven, domkirkepræsten Søren Seerups have på Liljebjerget, tidligst i 1721, i hvilket år planten kom til Danmark og vi første gang hører om hestekastanie i et par af vore kongelige haver på Sjælland. Det ældste skolegårdsbillede (fra før 1873) viser et meget tykstammet træ. Da træet på

grund af udsivende gas fra utætte rør døde i årene 1912-14, var det et sted mellem 120 og 180 år gammelt.

Lindetræerne er naturligvis yngre. Der kan ikke være tvivl om, at de er plantet i forbindelse med eller kort efter den nye skoles indvielse i 1856 og vil altså, regnet fra dette sandsynlige plantningsår, fylde 135 år i 1991. Ovenciterede pastor H. Engberg skriver om »smaa Lindetræer« i skolegården i 1860'erne, og de har nok højst været 20 år gamle, idet de har været plantet som knap 10-årige, klippede stammetræer. En notits i skolens regnskabsbog (»Hovedbog« 1863-64 og følgende år) anfører at H. Gotliebsen får 2 Rd for at beskære træer i skolegården. Billedet fra før 1873 viser ret tyndstammede og formklippede træer med næsten kugleformede kroner. Senere har man ikke kunnet overkomme klipningen; billedet fra ca. 1880 viser fritvoksende, ikke-klippede kroner, hvis grene i vintertilstand røber den tidligere beklipning. Den har nok været svagest på de to »indgangstræer« nærmest hovedfløjen. I alt var der 18 lindetræer (se Indbydelsesskrift 1856), hvoraf de 14, især de østligste 10 stk., var placeret ret tæt på de to parallelle sidefløje. Sammen med kastanien har de mange lindetræer kastet ret megen skygge fx på naturhistorielokalets sydvinduer i nordfløjens 1. sal. På et eller andet tidspunkt efter 1900 er det blevet for meget, træernes antal bliver decimeret til 2 indgangstræer og 4 + 4 flanketræer, disse 8 træer bliver nu skåret stærkt ned og klippet i kort cylinderform. Kun de to indgangstræer får indtil videre lov at vokse frit. De samme 10 træer eksisterer stadig, men flanketræerne er (vist med mellemrum) blevet yderligere skåret ind i siderne, se billederne fra byggeåret 1978. Lindetræerne er alle parklinde, *Tilia vulgaris*, af én og samme klon. De to indgangstræer er inden for de sidste 4-5 år blevet beskåret noget, formodentlig for at forhindre fald af større grenpartier.

Lind har formodentlig fra særdeles gammel tid spillet en rolle i folkebevidstheden. Den nævnes talrige gange i folkeviserne og er overalt i Mellem- og Nordeuropa blevet plantet som centralt træ, især bystævnetræ, men også som gårdspladstræ, jf. også betegnelsen »Lindegården« ved domkirken, og som det ses i Ribe Kathedralskoles gård, som »indgangstræ« til højre og venstre for døren, oprindeligt dog tættere på indgangen end her i Ribe. Fire træer i en firkant foran indgangen ses sjældnere, men må tænkes at skulle virke endnu mere effektivt over for den ondskab, som træerne i lighed med en husløg i stråtaget (eller en hestesko på væggen) over indgangsdøren skulle holde borte. En yderligere afværgende effekt kan en hel allé af træer direkte op mod hovedindgangen tænkes at skulle yde. Hvis det har været tilfældet, er det forlængst glemt, og nu (dvs. fra barokken og frem) opfattes træernes tilstedeværelse som et rent æstetisk indslag i havekunsten.

Lindetræerne i Ribes skolegård må være en lidt afmattet efterligning af

baroktidens alléplantninger, yderligere udvandet ved placeringen af de fleste af træerne ude til siderne, så allévirksomheden er gået fløjten. Men vi har alle holdt af træerne; og skolens ledelse har gennem alle årene respekteret deres tilstedeværelse trods udgifter med deres klipning og anden pasning og trods tilbagevendende bladlusplager.

Et centralt træ, der fra skolens start på stedet i 1856 til 1914 var en gammel og meget bredkronet hestekastanie, måtte skolen undvære fra 1914 til 1945. Men så fik den »efter Elevernes Ønske« en ny hestekastanie, 4 m høj fra starten, men naturligvis lidt tyndløvet det første år, som det fremgår af et fotografi fra det år; se også en notits i Ripenser-Bladet bd 3 nr. 16 (1945) s. 200. Imidlertid udskiftedes den if. Rip.-Bl. dec. 1960 s. 213 samme år med en ægte kastanie formodentlig på grund af for voldsom vækst. Enkefru rektor Westergaard, hvis mand tiltrådte i 1957, oplyser at hun mindes en hestekastanie fra deres første år i Ribe, og pedel Leif Steiness, der tiltrådte i 1967, mindes kun en ægte kastanie.

Skolegårdens øvrige planter har aldrig gjort sig særlig bemærket. På pedelboligen (administrationskontorer 1954-78) var foruden vedbend en stor pære espalieret, måske i alle de år bygningen stod. Den ses på billeder fra 1914 og 1921. Men med byggeriet i 1978-79, da den gamle pedelbolig måtte vige pladsen, forsvandt pæren naturligvis også.

Grænserne ind mod asylet til den ene side og pedelhaven til den anden rummede større buske, bl.a. syrener, som ses på et billede fra før århundredeskiftet.

Mere jordnært, men ligeledes stammende fra 1870'erne er ovenomtalt, øst for kastanien anlagte bed. Det blev senere rykket lidt mod øst, gjort rundatigt trekantet, ligesom det hegnedes med en lav egehæk. Der dyrkedes i tyverne og trediverne, se Ribe Stifts-Tidende 1/4-1933, i det mindste i det meste af tiden roser.

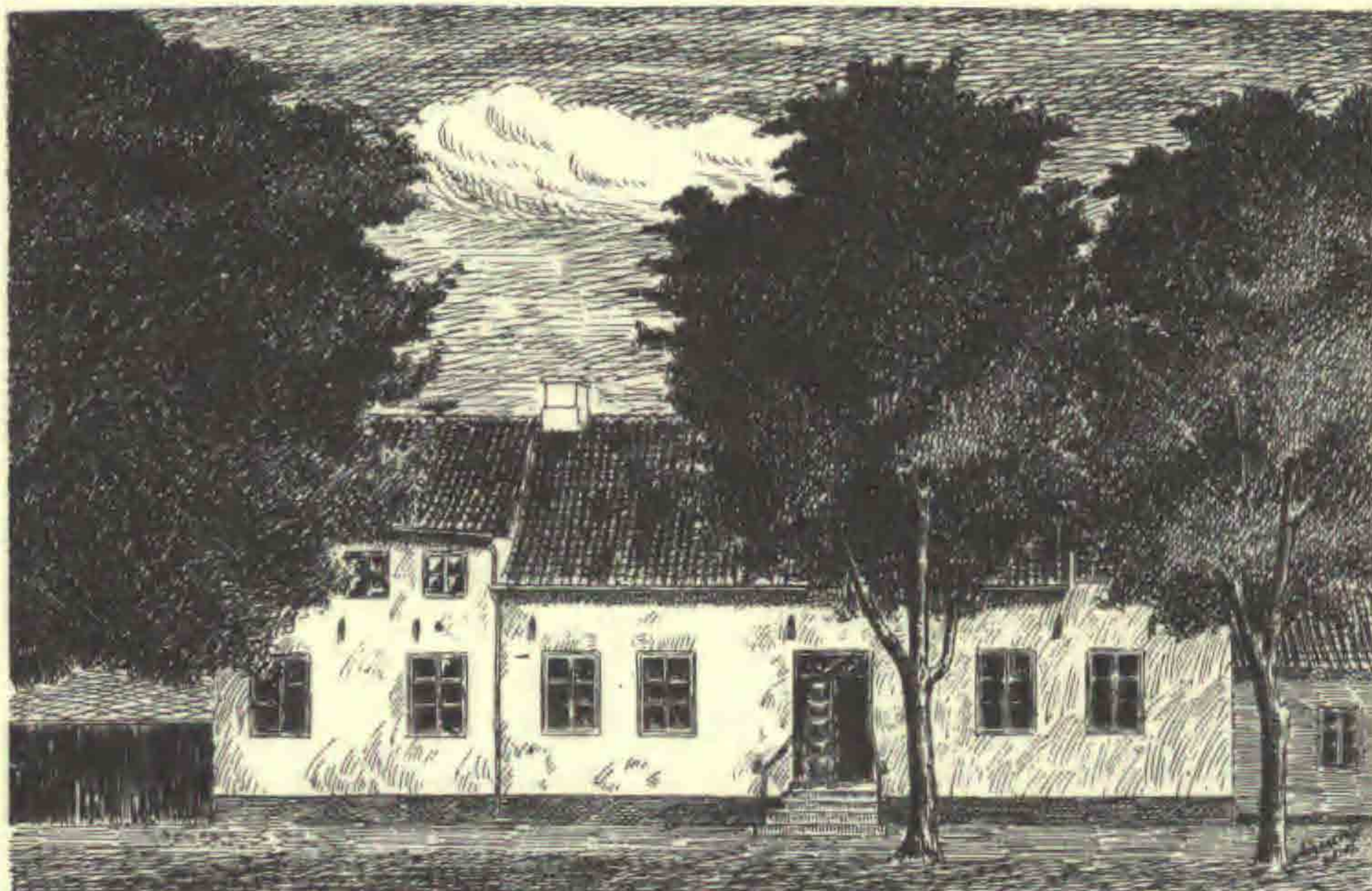
I bedet var vistnok fra anlæggelsen af dette placeret et solur på en mellemhøj sokkel; det ses på billeder fra 1870'erne. Men ca. 40 år senere ses soluret ikke mere. Formodentlig er bedet blevet omlagt i anledning af kastaniens død, og soluret er midlertidigt fjernet; det var der i det mindste ikke i mine skoleår i 1920'erne, men i 1933 dukker det op igen og ses på billeder i Indbydelsesskriftet (Efterretninger om Ribe Katedralskole) 1937-38 og 1948-49.

Nogle få andre genstandes flytning, forsvinden eller tilsynekomst skal der kort gøres rede for, så vidt det lader sig gøre. Den gamle træpumpe med to lænkede tinbægre (H. Engberg), der anes på billedet fra 1873, foran hovedfløjsindgangen forsvandt vistnok i 1873-74, hvis »Udtog af Byraadets Forhandlingsbog« punkt 5 om flytning og fremtidig vedligeholdelse af »Brønden ved Katedralskolen« kan forstås på denne måde. Pumpen havde været til afbenyttelse for omkringboende mod erlæggelse af en mindre årlig

sum. I det mindste i tiden 1865-73 indgår nemlig til skolen fra »Interes-senter« 6 Rd 19 Sk (Hovedbog 1865-66) for benyttelse af brønden.

Yderligere tyder en regnskabspost af 31. mts. 1874 »63 Rd til Tingberg for at grave og mure en Brønd« på at den gamle brønd med pumpe nu er opgivet og en ny opbygget. Den har vi intet billede af, og den er formodentlig forsvundet kort efter eller samtidig med at Ribe fik vandtårn i 1887 og kommunevand blev indlagt overalt de følgende år. En støbejernsvandpost med kommunevand og tilhørende afløb etableres nemlig på den tid ud for plankeværket foran den del af rektors have, hvor i 1913-14 drengenes gymnastiksal blev bygget.

En gadelygte i skolegården, formentlig opsat i 1903, da der indlagdes gas i skolen, har ligeledes holdt flyttedag et par gange. Et midlertidigt og et mere varigt brændselsskur har været opført henholdsvis i skolegården i 1918 og stødende op til skolegården i 1915, det sidste formodentlig det der ved gavlen af pigernes gymnastiksal skjulte drenge-pissoiret (nær nedgangen til fyrrummet), se Ribe Kathedralskoles brevbog 1909-45. Flagstangen midt i skolegården blev først rejst i forbindelse med genforeningsfestligheder i 1920, og så vidt jeg erindrer omtrent samtidig med at den gamle hestekastaniestub blev hugget i småstumper og jorden, hvor den stod, jævnet.



Puggård, den stadig eksisterende ældste del af den i 1856 udvidede kathedralskole. I ca. 350 år indtil 1903 boede skolens skiftende rektorer her, altså også da den ældre skole lå i Skolegade lige over for Domkirkens vestfacade. Til venstre ses lidt af kronen på den i 1912-14 gasdræbte hestekastanie. Til højre to af de i 1856 oprindelig atten plantede linde.

Ifølge Ripenser-Bladet aug. 1956 s. 125 blev skolegården asfalteret samme år i sommerferien.

Det store byggeri, der begyndte sidst i 1970'erne, behøvede så megen pladskrævende arbejdskørsel at bedet nær indkørslen måtte nedlægges, så nu forsvinder soluret (igen midlertidigt?) for anden gang sammen med bedet.

I mine skoleår dannede zonen omkring rosenbedet en usynlig men uoverskridelig grænse for udgående skoleelevfærdsel i frikvartererne: ingen små svinkeærinder i skoletiden. Både bedet og soluret er væk nu. Måske kan det forstås symbolsk og opfattes som et vidnesbyrd om nutidens friere kår for skoleungdommen, både hvad angår bevægelsesfrihed i skoletiden og frihed til at bestemme over sin tid.

For de fleste gemytter vil det idag være et ubetinget gode.

Noter

1. Netop afgået redaktør af Ripenser-Bladet, hvori denne artikel også vil blive bragt – i let udvidet form. De fleste oplysninger samt billedmaterialet har Mogens Juhl bragt til veje.



Her er de oprindelige atten linde godt på vej til at blive decimeret til antallet 10. De to kronereducerede hjørnetræer er nu væk; som det ses eksisterer de to i mange år helt urørte indgangstræer (nu temmelig stærkt beskårne) + 8 nu søjleformet beklippede flanketræer.

Små meddelelser

Det nordiske kulturlandskabsforbund

Foreningen blev stiftet i 1987 og har som formand den for sit energiske arbejde for landskabsfredning kendte dyrlæge Eiler Worsøe, adr. Lundbergvej 2, Værum, 8900 Randers, tlf. 86 44 51 86. De andre bestyrelsesposter er fordelt over det øvrige Norden, således er næstformanden finsk, kassereren norsk og sekretæren (der samtidig tegner foreningens adresse) svensk, nemlig Kelvin Ekeland, Östra Storgatan 25, S 61134 Nyköping, Sverige. Kontingentet er p.t. 100 norske kroner, der betales på adressen: Nordisk Forbund for Kulturlandskap, Småtindv. 1B, N 8000 Bodø på giro 45 114 32.



NORDISKA FÖRBUNDET FÖR KULTURLANDSKAP

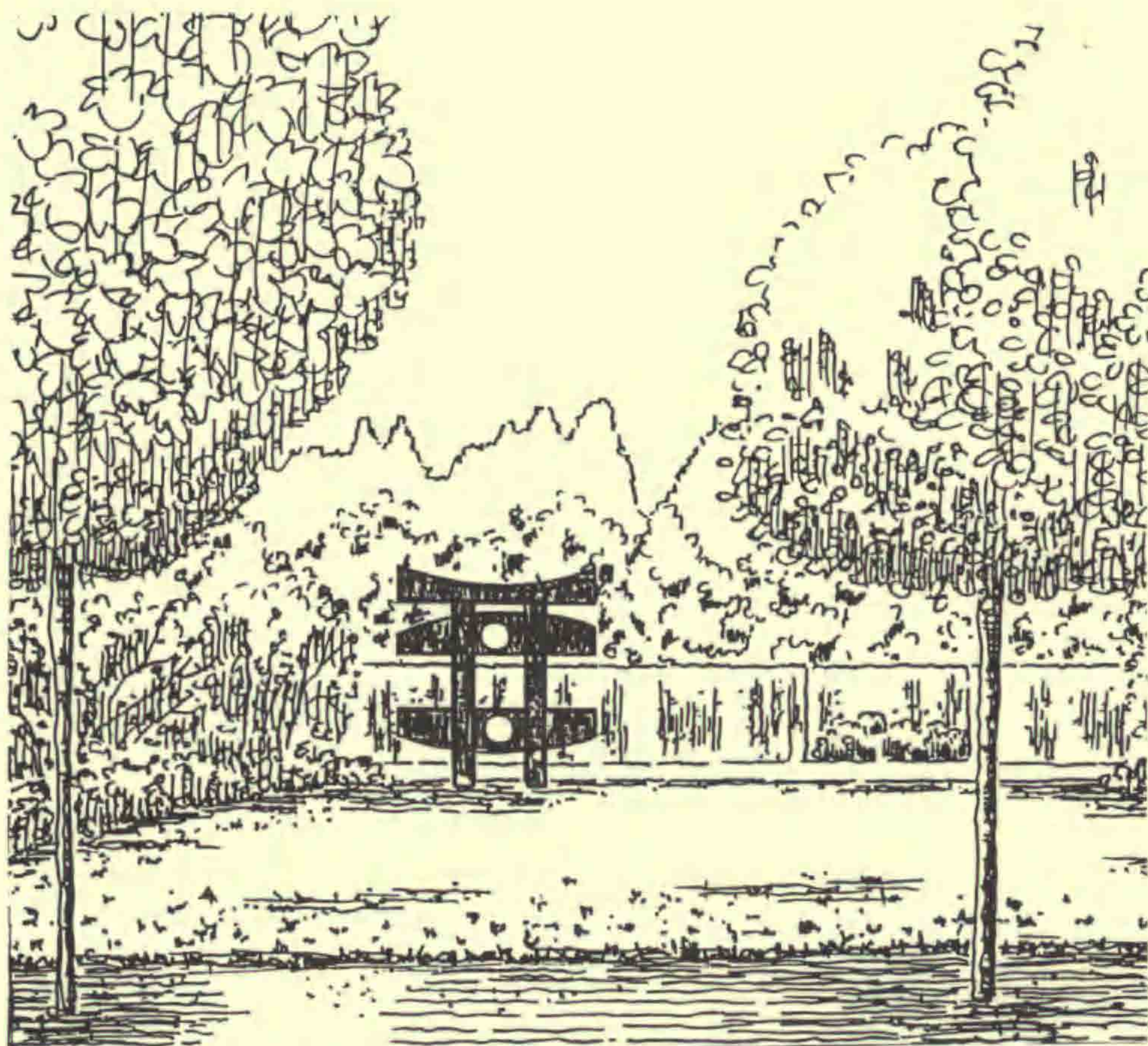
Foreningen udgiver et mindre medlemsblad »Lommen«, det svenske navn for planten Hyrdetaske. Men den største indsats ydes ved udgivelsen af en årbog, hvis første årgang omhandlede vestnorske fjordlandskaber ved Sognefjord, landskaber af største historiske interesse; næste årbog kommer til at omhandle Ålandsøerne. Foreningen arbejder praktisk med kursusarrangementer, foredrag, seminarer og ekskursioner, ligesom den håber at kunne øve pres på de personer, der bestemmer over Nordens landskaber.

Den geografiske Haves Venner

Aksel Olsens planteskole i Kolding havde i 1968 fungeret i 50 år under samme mands ledelse. Fem år tidligere, altså i 1963 var arealet med undtagelse af et mindre stykke jord nærmest Aksel Olsens bolig dog overtaget af Kolding Kommune og i løbet af fem år omskabt til en stor dejlig park, stadig under Aksel Olsens ledelse (eller i hvert fald med AO som konsulent) og efter de samme geografiske principper, som havde været bestemmende for AO's to første mindre geografiske haver: 1) nær boligen og 2) i »Syvdalen«. Kommunen havde ønsket at mindre dele af parken skulle kunne bruges som folkepark med legepladser, populære husdyr og mulighed for børnedyrskuer og underholdning i det frie. Aksel Olsen havde ved overtagelsen sikret sig at parken iøvrigt skulle drives videre som en botanisk have efter geografiske principper, i hvert fald indtil år 2000. Denne bestemmelse bliver overholdt.

Måske for at styrke ledelsen i viljen til at holde fast i dette princip, og i det hele taget for fremover at virke inciterende og styrkende på de plantedyrkningsmæssige og botaniske aspekter, stiftede i 1987 en lille kreds af planteinteresserede folk en faglig støttekreds, som fik navnet Den geografiske Haves Venner. På denne forenings initiativ vil der således blive anlagt et par specialsamlinger og en indførselshistorisk have, ligesom et bestyrelsesmedlem skal fungere som plantebestemmer.

I bestyrelsesmøderne deltager haveinspektøren og stadsgartneren som observatører, således at eventuelle divergenser i opfattelsen af, hvilke foretagender i haven der skal fremmes, straks kan undgås. I støttekredsens korte levetid har den yderligere gennem et bredere sammensat udvalg skaffet sponsormidler til en stor, central stålskulptur til haven, et monument der samtidig gennem associationer til kinesiske symboler og skrifttegn skal minde om Aksel Olsens interesser for Kina og hans planteintroduktioner for en væsentlig del netop fra Kina.



Den 3 m høje og næsten lige så brede, sorte stålskulptur var blevet udfærdiget af en lokal kunstner, billedhuggeren Hans August Andersen og blev i tilknytning til støttekredsens årlige generalforsamling den 1. september i år afsløret af undertegnede formand for Den geografiske Haves Venner med en tak til de mange involverede samt med følgende 30 linjer versefødder og rim som afslutning.

For hvad var verden nu idag vel uden gavmilde sponsorer?
Er vores kasse nærmest tom, vi satser trygt på donatorer,
og takket være sponsorhjælp vi sandlig har vort ønske nået,
vist tilmed ud'n at vores kasse-mænd er ble't til skjorten flået.
Apropos flå, så skal jeg nu om lidt vort monument afklæde
og sløret løfte, inden da dog kort om denne sag smukt kvæde.
For den er nemlig spændende, lidt gådefuld med dynamikker,
måske lidt svær at se, hvad tanker der bag monumentet stikker.
Okay, er kunstens formål ikke netop det at give ånden vinger,

så den kan svinge frit sig op og ud, hvor andre toner klinger, did hvor en anden fjern kultur har mennesket stærkt inspireret, har opdraget og ledet det, ja har et allround team kreeret og dermed givet det et livsindhold, en glæde over livet, hvor yin og yang er ædle spændinger, ej blot et pust i sivet. Ad Kinas flod den blå vi gerne havde rejst i dage, nætter med Aksel Olsen som vor kloge guide, især hvor han beretter om Østens sjæl, mystik og skønne uudgrund'lige symboler i form af havelygter, slanke tårne, muråbninger og pagoder. En særlig symbolik, vist ganske klar, der ligger i en tori, en portbygning helt fri og åben, og jeg gætter a priori, symbolsk den danner indgang til et område som særlig æres, hvor sympati og ærefrygt og fuld hengivenhed der næres. Skulpturen her imidlertid er ganske vist ej ganske åben, for associationer til de sjove Kina-skrifttegn våben var for vor kunstner Hans August, som stred med sit projekts ideer, men vistnok hurtigt kom sig helt og glemte sine fødselsveer. Til Kolding by, borgmesteren Per Bødker vi vil hermed skænke vor stålskulptur og samtidig taknemmeligt på AO tænke. Nu vel skulptur! træd frem i lyset assistert af mekanikker og vis for os din æstetik og alle dine symbolikker.

Frilandsmuseets ca. 23 små haver

Den dyrkningsmæssige tilstand i haverne har længe været dårlig, ja, ca. halvdelen af haverne har i de sidste år været under al kritik; allerede for nogle år siden tog HHS initiativ til at søge om penge til øget arbejdskraft i bedene; det gav ganske lidt. Men mod slutningen af 1989 kunne vi mærke på opringninger og forespørgsler fra Tuborgfonden at noget var i gære. Og midt i december 89 fik vi bekræftelse på vor formodning: 50.000 kr. bevilget »til retablering af de 23 små kulturhistorisk korrekte haver omkring bygningerne«. Allerede længe inden da var jeg blevet ringet op af et af vore medlemmer, som i vort generalforsamlingsreferat havde læst om afslag fra forskellig side og derfor meget rundhåndet tilbød os et beløb af tilsvarende størrelse, som det vi kunne vente fra Tuborgfonden. Fru Birte Hare skal have en meget stor tak for sin storartede gestus. Og hvor havde vi ønsket at der allerede i den lange milde vinter var blevet taget fat; først den 12. juni bemærkede jeg at Barsø- haven nu blev sat i god stand, selvom indholdet i bedene bag de velklippede lave buksbomhække var yderst mangelfuldt. Andre haver som Dannemare og de tre fynske haver ret tæt på indgangen havde dog hele tiden været nogenlunde, men bestemt ikke mere, og så sent som 5. juli måtte der fjernes flere trillebørfulde ukrudt blot fra én af dem.

Der er i Frilandsmuseet den ulykkelige ordning at dyreholdet sorterer under gartnerne; og det rangerer meget højt på grund af dyrenes popularitet.

I week-ender skal en gartner eller to være på pletten af hensyn til dyrene og det giver adskillige fritimer til afspadsring i den reglementerede arbejdstid. Hver gang et får eller en ged bryder ud, skal en gartner eller to kaste redskaberne fra sig; og så vender han ikke tilbage, før dyrene er kommet ind i folden igen. Vædderen Thor er meget dygtig til at underholde gartnerne på den måde; og så lyder det i centralens walkie-talkie: jo nu er gartner Niels på vej.

Det meget store vejsystem sorterer også under gartnerne. Sker der skader på det, fx under meget stærke regnskyl, skal gartnerne træde til. Det ser altså endnu den 1. oktober ikke særlig lovende ud med retableringen. Men vi har så megen tillid til ledelsen derude, at vi er overbevist om at følgerne af 100.000 kr. til gartnerlønninger, ud over hvad museet i forvejen råder over, en skønne dag vil kunne spores.

En opmuntring er det at et par kvinder i haveledelsen er blevet inspireret af vort held med ansøgning og har taget initiativ til selv at søge Kulturfonden om et noget større beløb. Og nu kort før redaktionens afslutning får vi at vide, at kr. 350.000,- er bevilget.

Fonden for Træer og Miljø

En af fondens mærkesager igennem flere år er nu afsluttet med det fortrinlige og glædelige resultat, at Ledreborg-alleen nu er genetableret – med levedygtige lindetræer. Igennem en årrække havde fonden planer om genetablering af alleen, og i årene 1980- 85 kredsede man om egetræer. Ved repræsentantskabsmødet i 1984 forelagdes den komplicerede sag nærmere: Mange myndigheder skulle give deres accept, og det krævede tid. Fondens årsskrift giver et levende billede af kvalerne. Dertil kom spørgsmålet om artsvalg. HHS's repræsentant i fonden frarådede eg, dels fordi arboretets repræsentant i fonden meddelte at træerne ville være frøformede (ikke vegetativt som lind) med den uensartethed i bestanden som dette måtte medføre, dels var (er) der i Danmark ingen tradition for egealleer. Et så hyppigt, ja generelt historisk herregårdstræk som lindealleen, der under barokken blev anlagt i et meget stort antal, bør ikke fraviges.

Det blev lind, hvilket alle glæder sig over, ikke mindst fordi Danmarks længste allé også er landets mest kendte og beundrede.

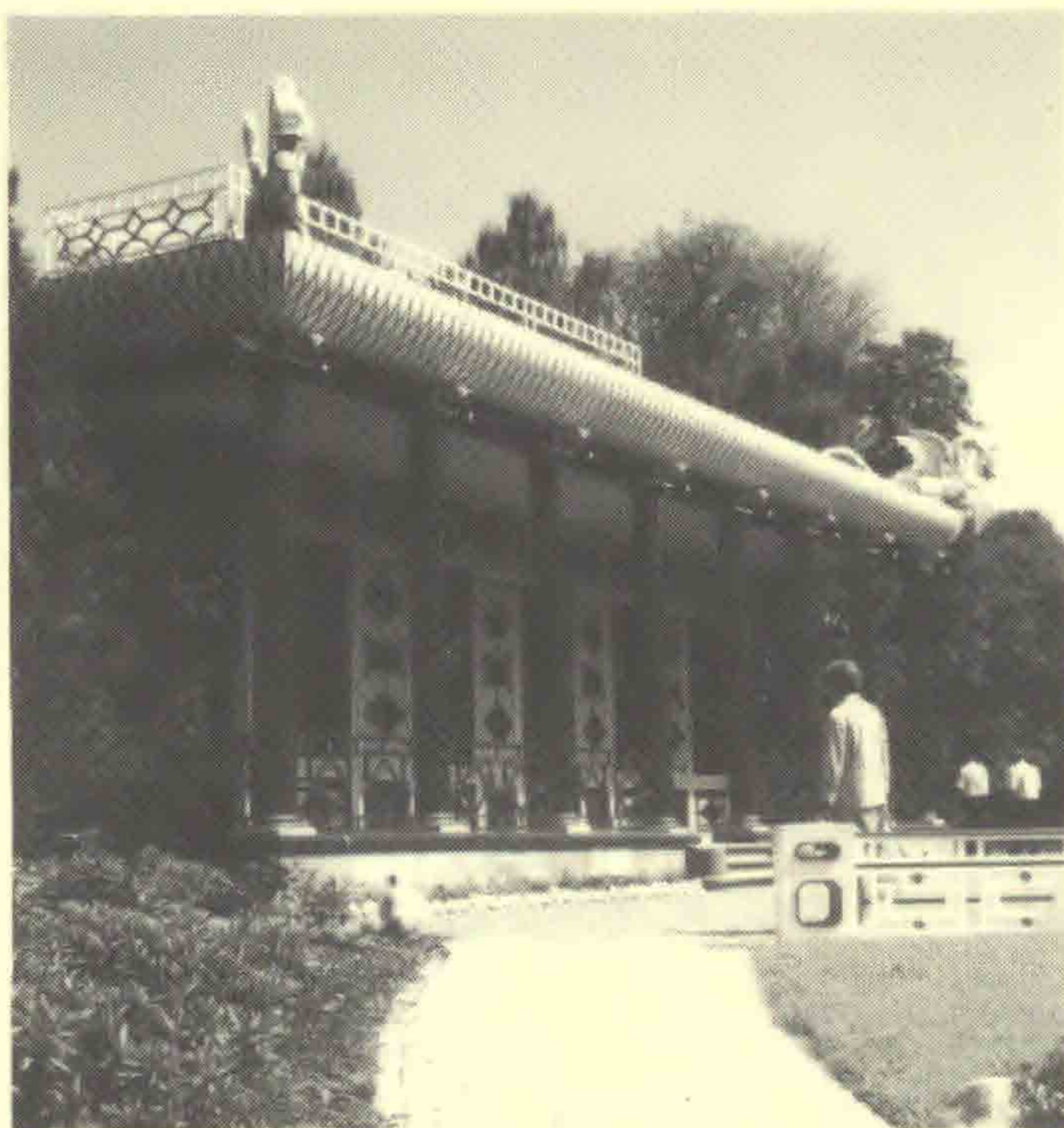
Johan Lange

Havebrugshistorisk dagbog okt. 1989-sept. 1990

ved A. Ørum-Larsen

- okt. 89 Frugthandlerforeningen fejrer 100 års jubilæum med en udstilling i Københavns rådhus.
- april 90 Dansk Botanisk Forening fejrer sin 150-års jubilæum bl.a. med en udstilling i Botanisk Museum i København: Så grøn som i gamle dage.
20. april-
9. maj En udstilling om C. Th. Sørensen og hans traditioner vises på Arkitektskolen i Århus (den samme, som vist i Ålborg 1989, suppleret med yngre århusianske haveprojekter).
28. april Odense fejrer sit parkvæsens 125-års jubilæum med forskellige arrangementer og et jubilæumsskrift, se boganmeldelse.
29. april En ny labyrint af bambusplanter, tegnet af Piet Hein, indvies i Egeskov Slotspark.
4. maj Repræsentantskabet for Havebrugshøjskolen Vilvorde i Tølløse udsender en pressemeddelelse om at skolen i 1991 flytter sine aktiviteter til Roskilde for sammen med Lyngby Landbrugsskole og Roskilde Tekniske Skoles Jordbrugsafdeling at skabe et uddannelsescenter for jordbrugserhvervene.
21. maj Det Kinesiske Thehus genindvies på øen i Frederiksberg Have med tilstedeværelsen af dronningerne Margrethe og Ingrid. En lille udstilling vises i Haveselskabets Have.
22. juni Solbjerg Kirkegård på Frederiksberg fejrer sit 125-års jubilæum.
- juli Havekredsen i Linnerup-Tørring (Det Jydske Haveselskab) arbejder med at skabe en bondehave i gammel stil ved Hjortsvang Museum i Tørring. Planen er tegnet af konsulent Gunver Vestergaard.
10. juli Kragerups herregårdshave (nær Ruds Vedby i SVSjæll.), tilhørende Robert Dinesen og hustru åbnes for publikum.
- august Udstilling om Københavns parker på de gamle fæstningsanlæg åbnes i Københavns kommunes bibliotek på Dag Hammarskjölds Allé. Fra 1.9. i Botanisk Have.

- 16.-24.8 Danmark besøges af en gruppe medlemmer af The Garden History Society fra England. Af historiske danske haver beses bl.a. Gråsten, Marselisborg, Clausholm, Liselund, Gisselfeld, Fredensborg, Frederiksborg, Marienlyst. I Gråsten slotshave viste Dronning Ingrid selv rundt og fortalte om sine blomster.
- 1.9.90 En tre meter høj stålskulptur med associationer til kinesiske skriftegn og bygningsværker til minde om plantesko-leejer Aksel Olsen afsløres i den geografiske Have, Kolding, se under Små meddelelser.
5. okt.-
2. dec. Kunstindustrimuseet i København viser en 100- års jubilæumsudstilling: Blomster fra Sans og Samling, bl.a. med et stort repræsentativt katalog.
- 5.-6. okt. Tema-weekend på Frilandsmuseet i Lyngby: Æbler – æbler – æbler – Om brug og fremstilling af frugt og bær i gamle dage (most – tørrede æbler m.m.) – Del af det overordnede tema »Historisk økologi«.



Thehuset i Frederiksborg Have

Bibliografi: okt. 1989 – okt. 1990

ved A. Ørum-Larsen.

Else Brudevold (norsk): Kolonihaver i Kongens København – Havebladet nr. 5 1989.

Eyvind Thorsen: Haver er også for børn (Om skolehavernes historiske udvikling) – Havebladet nr. 5 1989.

Johs. Boager m.fl.: Fund fra Sorgenfri Slots franske have 1706-1789 (havevaser) – Arkæolog-klubben »Flækken« – Kgs. Lyngby 1989.

Charlotte Bach: Haven der skal snyde os – Slotsgartner i en generation. – Interview med den afgangende slotsgartner Wisti Raae i Politiken 8. febr. 1989.

Gunver Vestergaard: En havehistorie – anmeldelse af Agnete Muusfeldt's bog om Vallø, i Haven nr. 3 1990.

Erik Heeser Nielsen (red.): Det grønne Odense. Stadsgartnerens Afdeling – Jubilæum 1865-1990 – Odense Kommune april 1990.

Margrethe Eli: Sødt som i gamle dage. De gamle bondehaver på Frilandsmuseet skal føres tilbage til deres oprindelige form – Berlingske Tidende 11. febr.

Henrik Sten Møller: Kinesisk perle gøres tilgængelig for offentligheden – i anledning af genindvielsen af det Kinesiske Thehus i Frederiksberg Have 21. maj – Politiken 18. maj 1990.

J.B.: En romantisk have i Flensborg – (om Andreas Christiansens have) – Slesvigland nr. 3 – 1990.

Peter Albrechtsen: Den gamle konsulent (om Hans Mosegaard) – Haven, juni.

Peberrod – en gammel kulturplante – Gartner Tidende nr. 19. – 10. maj.

Mogens Andersen: Kirkegården som en del af landskabets historie – afsnit i artiklen Kirkegårdens placering i landskabet – Vore Kirkegårde – årsskrift 1989-90.

- Joan Jacobsen: I Majestætens fine køkkenhave – Politiken 1. juli.
- Helle Ravn: Haverne på Langeland – Tryk 15 fra Langelands Museum.
- Ellen Ø. Andersen: Københavnsk park der forsvandt. – Omtale af udstillingen Fra fæstningsanlæg til bypark – i københavnske biblioteker – Politiken 3. aug.
- Hakon Lund: Frederiksborg Slotshave. J.C. Kriegers mesterværk gennem tiderne – Architectura – Arkitekturhistorisk Årsskrift 12.
- Viggo Nielsen: Academia Peripathetica. Den historiske rundgang i Lejre – Architectura 12.
- Erik Svendsen: Himlen på jorden. Maurerborgen Alhambra i Spanien har inspireret mange forfattere – Politikens Magasin – 12. aug.
- Eyvind Thorsen: Herrenhausen – Havebladet nr. 4.
- Dronning Ingrid tildeles Det jydskes Haveselskabs »Havekulturpris« – Haven nr. 9 – september.
- Asger Ørum-Larsen: Uraniborg – the most extraordinary castle and garden design in Scandinavia – Journal of Garden History vol. X no 2 – London.
- L L S: C. Th. Sørensen 1873-1979 – udstilling om C. Th. Sørensen og hans tradition – 20. april-9. maj – anmeldelse i Arkitekten 10. aug. – også omtale i Information 3. maj og i Århus Stiftstidende 29/4.
- Svend Otto S: Gamle danske træer – 40 tegninger – Forlaget Agertoft – se Flensborg Avis 2. oktober.
- Sven-Ingvar Andersson: Havekunsten i Danmark – Arkitektur DK nr. 4.
- Annemarie Lund: Vor tids havekunst i Danmark – Arkitektur DK nr. 4 – s. 180 ff.
- Vibeke Woldbye (red.): Kataloget til udstillingen: Blomster fra Sans og Samling – i Kunstindustrimuseet – heri bl.a. Peter Wagner: Haver, blomster og billedbøger. Strøtanker om mode set fra et botanikersynspunkt.
- A. Ørum-Larsen: En central virksomhed i havesagen. Historien om C. Th. Sørensens tegnestue fra 1922-79.
- A. Ørum-Larsen: The old North European »Meadow Cope« and the English landscape park – Garden History – Vol. 18 – no 2 – autumn 1990.
- A. Ørum-Larsen: Denmark bibliography – The Garden History Society: Newsletter 20 – autumn/winter 1990.

Boganmeldelser

Biddulph Grange

A Victorian Garden Rediscovered

Peter Hayden

The National Trust har for nylig erhvervet Biddulph Grange, Staffordshire. Haven er nu så vidt istandsat, at den er åben for publikum. Samtidig har The National Trust udgivet en bog om Biddulph Grange og anlæggeren, James Bateman 1811-97, skrevet af Peter Hayden.

Forfatteren har været primus motor i arbejdet for at redde haven. For at kunne argumentere for sagen har han samlet alle tænkelige oplysninger om emnet. Denne grundige viden kommer læseren til gode. Bogen er letlæselig og forbilledlig klar, foruden at den er smukt udstyret.

Peter Hayden gennemgår udviklingen af den engelske have som sådan, fra 1700 til 1900, med ændringer af idealer og målgrupper. Ligeledes gennemgås historien om planteindsamling og -transport; især gøres rede for orkidémanien, der i denne forbindelse er særlig vigtig, da James Bateman i en alder af 20 år var regnet for ekspert på området. Inden han fyldte 30, havde han udgivet et pragtværk om orkideer.

Derefter kastede han sig med ligeså stor professionalisme over dyrkning af haveplanter. Han flyttede tonsvis af jord. Udgravede søer og formede bakkedrag. Hentede mængder af sten og klipper ind i haven for at skabe klippedale og rhododendron-terræn. Han skabte planterum med hvert sit klima, fuldstændig adskilt fra hinanden, men forbundet på de mest overraskende måder.

Han hentede vilde planter fra omegnen, blev derved forløber for William Robinson og Gertrude Jekyll. Han plantede alle verdens planter, efterhånden som de kom til England. Foregreb derved den paradishave, der i det tyvende århundrede blev idealet. Hans arbejde var gartnerisk så vel funderet, at mange af hans planter står der endnu. Kun alderen fælder dem.

Let og elegant draperes historien om engelske haver omkring en af de dejligste, anlagt af foregangsmanden blandt Englands myriader af haveelskere, da planterne indtog deres retmæssige plads, som hovedtemaet i en have.

A. Ørum-Larsen

Helle Ravn: Haverne på Langeland. Udgivet af Langelands Museum i 1990 med tegninger af Ove Witt og et kort over de omtalte havers beliggenhed på Langeland. 40 sider, kr. 20,-

Sidste år startede vandrestillingen »Havetid«, arrangeret af museumspædagog Helle Ravn, og den løber (i det mindste efter planen) endnu i oktober 90. I år har Helle Ravn fået udgivet en smuk lille tryksag om have-situationen på Langeland, dog med undtagelse af herregårdshavernes. Dem kan vi måske vente noget om ved en senere lejlighed.

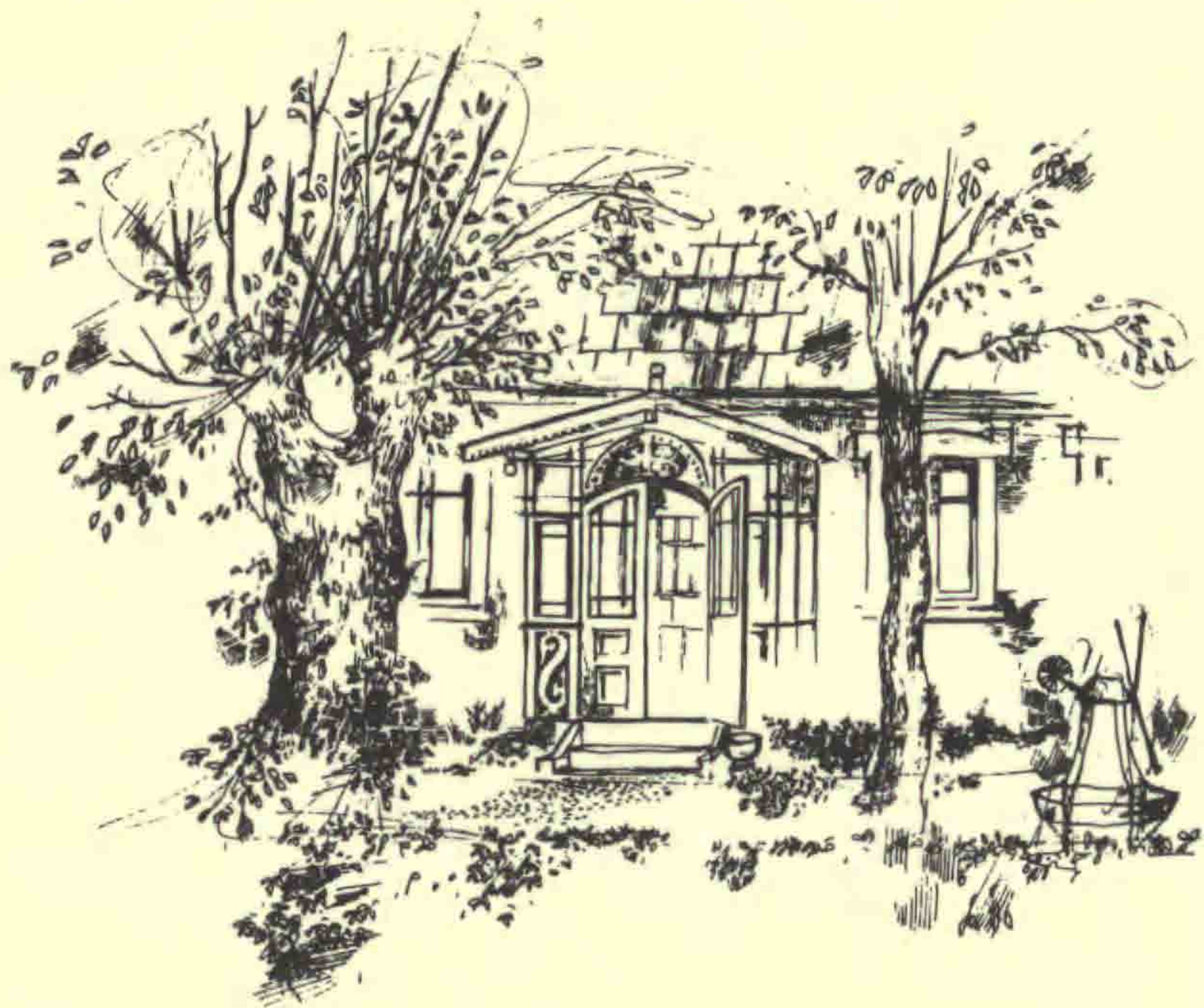
Bogen er delt op efter emnerne: Havernes udvikling. Gårde på landet. Haverne ved huse på landet. Nyttehaven. Pyntelighed. Specielle planter. Byens haver. Museets have. Det er blevet til et vigtigt historisk dokument, som yderligere er værdifuldt ved omhandlingen af de allerbedst bevarede områder i Danmark, for »på Langeland og i hele det sydfynske område bliver haverne passet med meget stor omhu, og der er oftest mange blomstrende planter. Det er ikke naturgivet, men hører med til det kulturelle særpræg for hele området« (s. 1).

Forfatteren anlægger også et historisk syn på haverne, især naturligvis i afsnittet om havernes udvikling, hvor der særlig bygges på 1600-tallets sparsomme oplysninger. Følgende detalje i afsnittet Specielle planter er ganske bemærkelsesværdig.

Den store røde valmue, som Helle Ravn omtaler s. 25, og som oplyses at stå på grøftekanter, må være enten gærdevalmue eller snarest kornvalmue. De er begge indvandret spontant for længe siden. I hvert fald én af dem er påvist arkæologisk i Danmark fra vikingetid. Men Helle Ravn er inde på det spændende at en rød-blomstret valmue er blevet dyrket »i godt tre hundrede år«, og det er formodentlig Hans Rasmussøn Block, der er hendes kilde, for Paulli (1648) omtaler kornvalmue kun som vild. Desværre er Block et uklart vrøvlehoved trods sine store værdier i mange retninger. Men hans »Papaver flore multiplici pleno, dobbelte Valmue aff atskillige slags« må være fyldt kornvalmue, hvilket også blev fastslået på et kursus i plantenavneidentificering ved anmelderen i HHS i okt.-nov. 1989.

Ældste bevis på at den er blevet dyrket i Danmark er Hornemann 1796. Men hvorfor skulle man ikke have prøvet at dyrke en så flot farvet blomst som kornvalmue længe før Hornemann, tilmed da der hurtigt (?) viste sig fyldtblomstrede typer. Tak til Helle Ravn for den bekræftelse.

Enkelte andre oplysninger trænger til en let revision: I køkkenhaven havde man især grønkål, skrives der. Det er rigtigt at grønkål (kruskål) i nuværende forstand dukker op i 1600-tallet; men det var den glatbladede, fodermarvkållignende, primitive type, der stadig var talrigest i haverne, formodentlig helt fra vikingetid. Podede frugttræer kendte Hans Rasmussøn Block før 1647, hvilket fremgår dels af hans billede på udgavens bind-



forside dels af teksten s. 110-117, ligesom podemestre kendtes længe før 1700-tallet. Men det skal nok passe at egentlige landbohaver og byhaver selv på Langeland havde få eller ingen podede frugttræer (s. 3).

I afsnittet Specielle planter omtales en kort række forvildede haveplanter, løgvækster incl. den knoldbærende eranthis. Reliktplantelisten kan dog suppleres med følgende især grovere urter: Rød hestehov, sæbeurt, skarntyde, tandbæger, hjertespad, akeleje, matrem, læge-kulsukker og måske yderligere 6-8 arter (iagttaget dels i 1969 dels i 1972).

Disse små korrektioner må ikke tage modet fra Helle Ravn. Det er al ære værd at kyndige folk som hende ofrer krudt på at trænge dybere ned i vor havefortid og kan gøre det på så tiltalende en måde, yderligere støttet af de helt bedårende tegninger.

Det grønne Odense i 125 år. Jubilæumsskrift udgivet af Stadsgartnerens afdeling i 1990 under redaktion af Erik Heeser Nielsen. 64 sider.

Et flot og rigt illustreret hefte med 20 farvestrålende fotografier, mange sort-hvide do og talrige ca. 100 år gamle billeder, stammende fra prospektkort og gamle planer. Mange aspekter er tilgodeset: Arbejdssituationer og afslappet liv på grønne plæner eller skøjtebaner, alleer, bygninger og skulpturer; alt er kommet med. Også teksten er alsidigt orienterende, opdelt i følgende afsnit: Indledning. Fruens Bøge og Hunderup Skov. Kirkegården. Odense Løveapotheks Have-Lotzes Have. Munke Mose. Slotshaven i Odense-Kongens Have. Fra markvæsen til areal- og naturpleje. Fra Læseforeningens Have til H.C. Andersen-haven. Skulpturudstillingerne i H.C. Andersen-haven. Organisation og ledelse. Efterskrift. Kildefortegnelse.

Særlig af dette sidste afsnit fremgår det klart at der har været behov for kontakt til mange sider, både hvad billeder og tekst angår, ligesom det ses at to korte afsnit er skrevet af henholdsvis Bernhard Corneliussen og Hugo Mayntzhusen, og at resten skyldes souschef i afdelingen landskabsarkitekt Heeser Niensens klare pen. Derimod ses det ikke umiddelbart, hvem der har ansvar for de to spændende lay-out på henholdsvis for- og bagside. De gul-røde margeritter på forsiden former klart et 125-tal, mindre klart et »i« som del af »Det grønne Odense i 125 år«.

Bagsiden med det store dekorative »pollenkorn« er for den ikke-lokal-kendte mere gådefuld; men særlig fuglesperspektivbilledet af H.C. Andersen-haven på s. 44 røber sammenhængen. Og teksten på bagsiden synes at fortælle at Foreningen af Danske Landskabsarkitekter i 1984 har tildelt Odense Kommune Parkprisen for dens »forbilledlige parkpolitik«. Og så har vi andre dobbelt grund til lykønskning med jubilæet, som vi vil tillade os at rette til afdelingens chef stadsgartner Per Glad, der i jubilæumsskriftet har holdt sig helt borte, men ganske sikkert har trukket i nogle tråde.

Johan Lange

Ekskursionsberetninger

Vallø og Billesborg parker den 16. juni 1990.

I strålende sommergejr mødtes 36 medlemmer og gæster den 16. juni på broen over voldgraven foran Vallø slot for at besigtige den nyrestaurerede park under ledelse af landskabsarkitekt Agnete Muusfeldt, der har holdt foredrag om parkens historie og renovering i Havebrugshistorisk Selskab, så deltagerne var vel forberedte.

Vallø slots historie går langt tilbage i tiden, men en kort notits i gårdens gamle brevregistrant fra Erik Menveds tid er alt, hvad der er bevaret af skriftlige overleveringer om slottets tidligste historie. Om de første haveanlæg ved vi endnu mindre. I de ældste tider har der sikkert kun været en urtehave, og i 1421 omtales en abildgård, men med havekulturens blomstring i 1600 årene er det nærliggende at antage, at Vallø har fået en enkel renæssancehave. Ejerne var heller ikke almindelige adelige, men personer som Ellen Marsvin (1616) og hendes datter Kirsten Munk med nære relationer til kongehuset, og dermed vidende om havekulturens udvikling i det sydlige Europa.

I anden halvdel af 1600 årene blev der her i landet anlagt flere senrenæssancehaver efter italiensk forbillede og således også ved Vallø. I haven dyrkedes en rigdom af pryd- og især nytteplanter, og haven var forsynet med skulpturer og et overvintringshus (pomeranzhus), hvor sarte baljeplanter som laurbær, granatæble, nerie, figen m.fl. kunne overvintres frostfrit. Disse tidlige væksthuse var nærmest almindelige murstensbygninger med fast tag, men med store vinduer i sydsiden. I pomeranzhuset var midterpartiet indrettet som lysthus med grotte og kaskade efter italiensk forbillede. Der var også to halvtags-væksthuse til dyrkning af vin, fersken m.m., og i frugthaven fandtes mere end 400 frugttræer.

Det var således en strålende have, Frederik den IV overtog i 1708. I 1713 skænkede kongen Vallø til sin elskede Anna Sophie Reventlow, som han året før havde bortført fra Clausholm; og samtidig iværksatte den bygge-lystne konge store byggearbejder med undtagelse af Det hvide Stift (østfløjen), der først blev opført 1735-38. I mellemtiden havde den franske have holdt sit indtog, og under landskabsarkitekten J.C. Kriegers ledelse påbegyndtes i 1729 en omlægning af den gamle og noget forfaldne renæssancehave til barokstil. Fra denne periode stammer de lange kastaniealleer, der

oprindelig omfattede ca. 2000 træer, men træerne er tydeligt mærkede af alderen, og hvert år falder nogle af de gamle kæmper.

Året efter døde Frederik den IV og Anna Sophie forvistes til Clausholm. Efterfølgeren Christian den VI skænkede Vallø til sin dronning Sophie Magdalene, der fortsatte anlægsarbejderne og især forskønnede parken. I 1737 oprettede hun Vallø Stift, og i tiden fremover blev det især de skiftende stiftsgartnere, der kom til at præge udviklingen på godt og ondt, hvilket bl.a. medførte, at der blev lagt større vægt på nytte fremfor skønhed.

I England opstod den romantiske have, og derfra bredte moden sig til kontinentet, hvor slotsparker og herregårdshaver blev omlagt i den nye stil. I begyndelsen af 1800-årene blev Vallø park omlagt under ledelse af stiftsgartner C.F. Døllner, der var blevet ansat i 1802. Samtidig med stilændringen voksede interessen for nye og sjældne planter, og ved mange herregårde etableredes i disse år ikke ubetydelige arboreter med importerede træer og buske. Dette var også tilfældet ved Vallø og fra denne periode finder vi bl.a. et velbevaret tulipantræ (*Liriodendron tulipifera*) og en særpræget gruppe rødgran (*Picea Abies*), der stammer fra et træ, hvis nederste grene har slået rod og resulteret i en ring af nye individer, hvorfra anden generation af vegetativt formerede individer er på vej. Indplantningen af sjældne træer fortsattes under den følgende stiftsgartner C. Gantz, der var tiltrådt i 1843, men mange var ikke hårdføre og bukkede under, så der kun er en snes træer tilbage fra denne periode, bl.a. en imponerende vingevalnød (*Pterocarya fraxinifolia*), der dog må støttes af kraftige stålvirer.

Efter en brand i 1893 blev slottet genopført i samme skikkelse, medens haven blev omfattende ændret. En del af de gamle alleer fra 1730 blev ryddet, og de ydre voldgrave blev omlagt i landskabelig stil med bugtede bredder. Til glæde for stiftsdamerne blev der anlagt forskellige små blomsterhaver nærmest slottet bl.a. en rosenhave vest for slottet. For at supplere beplantningen ved karpedammen nord for slottet blev i 1903 flyttet 13 gamle lindetræer fra en eksisterende allé. Hvis det er træer fra de oprindelige alleer, har de været ca. 170 år gamle ved flytningen og de trives tilsyneladende stadigvæk.

Dygtige stiftsgartnere satte i første halvdel af dette århundrede deres præg på parken med nye planter bl.a. duetræ (*Davidia involucrata*) og sumpcypres (*Taxodium distichum*), men efter krigen ændrede tiderne sig. En overgang forsøgte man blomsterløgpark, men sæsonen var for kort, og atter bredte græsset sig uforstyrret i den gamle park, hvis storhedstid var slut.

Frugt- og køkkenhaven

Stiftsdamerne havde egen husholdning, og de mange mennesker krævede store mængder af frugt og friske grønsager. Der var derfor behov for en stor nyttehave, der omfattede ca. 8 ha friland foruden champignonhuse, mere end 200 mistbænke og væksthuse til dyrkning af vin, ferskner og andre eksotiske frugter. Stiftsgartner Chr. Gentz beskæftigede sig også med plan-teforædling og tiltrak bl.a. æblesorten Vallø Reinette. Vallø Stifts gartneri var i mange år et anerkendt lærested, og mange gartnere har der fået en alsidig praktisk uddannelse. I dag er væksthusene forsvundet og køkkenhaven begrænset til nogle rækker jordbær og nogle stauder til afskæring.

I anledning af stiftets 250 års jubilæum fik landskabsarkitekt Agnete Muusfeldt til opgavet at renovere og forenkle parken. En genskabelse er der ikke tale om, men nænsom rydning, alléfornyelse og nyanlæg af den gamle rosenhave i moderniseret udgave har skabt en ny smuk ramme om det gamle slot.

Billesborg

Efter en kaffepause på Vallø kro fortsatte de mest energiske deltagere til herregården Billesborg, der under forskellige navne har hørt under Vallø siden midten af det sekstende århundrede. Billesborg er et strengt aksefast barokanlæg med ladegården beliggende på den sydlige skråning ned mod Vedskølle å og på den nordlige skråning hovedbygningen, der er opført 1721. Avlsgård og hovedbygning udgør trods åen en sammenhængende helhed, og broen, der forbinder avlsgård og hovedbygning, ligger præcist i midteraksen og understreger baroktidens strenge krav om plan og aksefasthed. Den strenge symmetri afspejler sig også i hovedbygningens klare arkitektur, der tidligere understregedes af et kraftigt betonet midterparti og to ens sidefløje, hvoraf den ene nu er forsvundet og den anden stærkt ombygget. Aksen fortsætter nord for hovedbygningen op ad den terraserede sydvendte skråning gennem et langstrakt haveanlæg. De præcist udformede terrasser, der har krævet et omfattende jordreguleringsarbejde, tyder på, at der engang har været et betydeligt barokhaveanlæg, men af barokhavens planter er der kun i vestre side bevaret en sideallé af alderdomssvækkede linde, medens beplantningerne på terrasseskråningerne efter plantevalget at dømme er af nyere dato.

Ved oprettelsen af Vallø Stift i 1737 fulgte Billesborg med som en del af stiftelsen og blev dermed nærmest en avlsgård. Hovedbygningen var derfor ikke længere beboet af en interesseret ejer, hvilket kan forklare havens forfald.

Aage S. Andersen

Eriksholm lørdag den 18. august 1990.

Pænt vejr om formiddagen havde lokket mange medlemmer med familie, 42 i alt, til den smukt beliggende herregård Eriksholm ved Munkholm-broen syd for Holbæk.

Landskabsarkitekt Elisabeth Skogstad Hansen, som tidligere ved et foredrag havde gennemgået sin hovedopgave om Eriksholm havens historiske udvikling og forslag til renovering, gav ved indkørslen til forpladsen et kort resumé af stedets historie.

Eriksholm ejendommen kan spores tilbage til 1400-tallet under navnet Vinderupgård.

I 1600-tallets begyndelse udflyttes gården fra landsbyen Vinderup, som nedlægges, den nye gård får navnet Eriksholm opkaldt efter den daværende ejer.

I ca. 1725 anlægges en barokhave af Gregers Juel, desværre findes der ikke bevarede planer fra den tid. I 1788 opføres ny hovedbygning, haven bliver delvis omlagt til landskabelig have, der mangler dog også samtidigt planmateriale til dokumentation af denne omlægning, et matrikelkort fra 1806 viser stadig en have opdelt i kvadratiske kvarterer både syd, øst og vest for hovedbygningen, en bred akse foran hovedbygningen åbner for udsigten over Tempelkrogen, det tyder på, at visse landskabelige træk er introduceret i haven.

Der eksisterer planer af haven med landskabelige træk fra 1860, 1876 og 1886, de sidste to af landskabsgartner H.A. Flindt. Alle viser forsøg på opblødning af det stramme barokmønster.

Haven bliver omlagt efter 1886 planen, som repræsenterer den landskabelige haves 4. periode »Den Gardenesque have«.

Karakteristisk er stor artsrigdom, busketter og præcist formede bede, amøbeformede græsplæner og sirligt svungne havegange.

I 1912 nedrives ladegården nord for hovedbygningen, hvorefter den tidligere gårdsplads eller Avant Cour tilsåes med græs på begge sider af en bred indkørselsvej, som foran hovedbygningen ender i en rundkørsel med en cirkelformet plæne.

Terrænet nærmest tilkørselsvejen hæves svagt med støttemure ud mod vejen. Det er havearkitekt E. Erstad-Jørgensen, som står for omlægningen.

Kraftige plantninger afgrænser forpladsen, et skovbryn mod vest og en meget imponerende lindehæk mod øst, den sidste danner en smuk, grøn væg og er samtidig hegn mellem forareal og køkkenhave.

Efter at have beundret den fine støttemur, som danner en slags HA-HA-grav, begav selskabet sig til køkkenhaven gennem en åbning i den høje hæk. Det første, der fangede deltagernes opmærksomhed var blomsterhaven omkring dammen, en rigtig skærehave, i det næste haverum, den gamle frugthave omkring det romantiske havehus konstaterede Elisabeth Skogstad med tilfredshed, at hendes råd om at genplante frugttræer, var blevet fulgt. Den smukke nøddegang, som løber gennem køkkenhaven fra nord til syd, førte os ned til lågen ind til prydhaven. Her stoppedes op for at tage den gamle allé, der løber øst-vest i flugt med hovedbygningens facade i havens østlige del i øjesyn. Alleen, der stammer fra barokhaven, består af en blanding af lind og elm, desværre er elmetræerne anrebet af elmesyge, så flere står som døde spøgelsestræer, mens lindetræerne stadig er sunde, der er dog konstateret spredt tidlig gulfarvning af blade, hvilket tyder på sprøjteskade; der sprøjtes med herbicider i havegangene. Fra alleen fortsattes ned ad den ene store stentrappe mod vandet, her stod bl.a. sva-lerod.

I havens sydøstligste haverum med udsigt over Tempelkrogen og Munkholm ligger et fint klassicistisk lysthus fra omkring 1800, det betegnes Belvederen, og er i fin stand.

Parallelt med alleen, men halvvejs ned mod vandet løber den næste havegang kantet af imponerende lindehække, disse stammer også fra barokhaven, dog mangler i dag stykket ud for hovedbygningen, det er sandsynligvis blevet fjernet, for at få den fulde glæde af den smukke udsigt ned over Tempelkrogen fra hovedbygningen, da haven er blevet landskabeliggjort.

Selskabet stoppede op, hvor nogle gamle kæmpethujaer står betænkeligt tæt på lindehækken. Tilhængere af barokhaven mente som Elisabeth, at de burde fjernes af hensyn til de 200-årige lindehække, dendrologer, botanikere m.fl. var af den modsatte mening, den ene thuja var for øvrigt ved at gå ud.

Efter denne forfriskende diskussion tog selskabet opstilling på havetrappen og oplevede udsigten som beboerne på stedet. Udsigten er helt uberørt af moderne elementer så som master, nye møller, veje og lignende. Ude i Tempelkrogen på en af småholmene, har en ydmyg hytte tidligere givet associationer om hyrden eller eneboeren, et typisk element fra den romantiske have.

Havegangen mellem lindehækkene løber op på en lille høj i den modsatte ende mod vest. Herfra gik selskabet ned til parkens vestgrænse, hvor der endnu er et par gamle hestekastanier tilbage, de kan stamme fra en tidligere

tilkørselsvej.

Vi fortsatte rundt om dammen i havens vestlige del og langs med den gamle forpagterhave med de fem lindetræer, der sikkert er et forvokset lindelysthus, hvorefter vi gik tilbage til forpladsen forbi påfuglehuset, undervejs samlede påfuglefjer.

Trods truende skyer holdt regnen sig borte til deltagerne var nået hen til bilerne. Elisabeth fik sin velfortjente tak, alle var enige om, at det var en meget vellykket ekskursion.

Jette Abel

REGISTER TIL HEFTE XVI - XX

Årgang 1986 - 90

A. Stedregister

B. Navneregister, omtalte personer, citerede bøger osv.

C. Forfatter- og illustratormagister

D. Emneregister, herunder planter

A. Stedregister

Aborreparke XX 10,15,25

Abrahamstrup XVIII 71

Ahrensberg XVIII 21

Alhambra, maurerborgen, Spanien XX 47

Amagerport XX 15

Amaliehaven XVI 31

Amalienberg XVIII 36, XIX 7,12,13

H.C. Andersen-haven XX 51

Anhalt-Dessau, fyrstendømme XVIII 29

Ankerhus Husholdningsseminarium XVI 7

Anlægget på Helmers Bastion XX 23

Ashmole Museum XVI 61

Askov XIX 43

Asmussen, Chr., blomstergartneri XVI 46,49

Assistens kirkegård XIX 47

Augsburg, haverne i XVII 16

Augustenborg XVIII 16,
XIX 19,21,54,57,59,60

Baltica XVI 10

Barsø-haven XX 42

Beder Gartnerskole XVI 9,
XIX 43,44,46,47,50

Bernstorff XVI 31

Biddulph Grange, Staffordshire XIX 48, XX 48

Billesborg park XX 52,54

Blans XVI 21

bondehave, sønderjysk XVIII 7

Borgvold, Viborg XIX 46

Botanisk Have, Charlottenberg XVI 68,
XX 12,20

Botanisk Have, København XVIII 58,70,
XX 7,12,15,22,23,24,26

Boulevardbanen XX 10

Brede XIX 49, 50

Bregentved XVI 7

Brygger Bies have i Hobro XVI 63

Bymuseet, Lillesand XIX 26

Carstensens tivoli XX 19

Charlottenberg XVIII 36, XX 20

Charlottenlund XVI 31

Christiansberg XX 13,19

Christiansens Have XVIII 16,21,25, XX 46

Christiansfeld XIX 54

Christianshavns vold XX 7

Clausholm XX 45,52,53

Conradinelyst XVI 7

Conradsmindes Glasværk XVII 29

Danmarksmonumentet XX 14,15

Dannemare XX 43

Dansk Folkemuseum, Brede XIX 25, 26

Den gamle by, Århus XVI 7

Det Hoff XVI 11

Dronning Margrethes Vognport XIX 54

Dronningens Bastion XX 23

Drült XVIII 21

Dumbarton Oaks, Washington XIX 47

Egeskov Slotspark XX 44

engelske haver XVII 16, XVIII 22,24,25

Eremitageslottet, haveanlæg XVI 31

Eriksholm, Holbæk XX 55

Eriksholm i Skåne XVII 20

Esbern Snares forsvarskirke XIX 54

Esrums Kloster, haveanlæg XVI 31

Estland XVIII 71

exercerpladsen ved Rosenborg XVI 38

Fal kro, Ringkøbing Fjord XIX 38

Flensborg XVIII 16, XIX 54,59

Fossum Verk i Modum XVII 28

Fredensborg, slotshave XVI 31,34,35,37
XVIII 59, XIX 52, XX 45

Frederiksberg have XVI 31,34,35

Frederiksberg have, kinesiske tehus XX 44,46

Frederiksberg, slotshave XVI 31,34,37

XVII 7,8, XX 45,47

- Frederiksdal (Skåne) XVIII 69
 Frederiksstaden XIX 47
 Frilandsmuseet XX 42,45,46
 Frilandsmuseet, plejeplan XIX 49
 Fruens Bøge XX 51
 Fuglsang, Lolland XVII 68, XIX 26,28,29
 Fylsborre XVI 12
 fynske Landsby, Den XIX 38,46
 gamle By, Den, Århus XVIII 56,58
 Gammelholm XX 20,23
 geografiske Have, Den XVII 62, XX 40,45
 Gisselfeld XVI 65,73,74 XVIII 59, XX 45
 Glasau XVIII 21
 Glasværk, Aalborg XIX 29
 Glasværk, Conradsminde XVII 29,
 XIX 26,29,30
 Glasværk, Fyens XIX 29
 Glasværk, Hadeland XIX 26,29
 Glasværk, Holmegaard XVII 29,
 XIX 28,29,30,33
 Glasværk, Hurdal XVII 29, XIX 29
 Glasværk, Mylenberg XIX 26,29
 Glasværk, Nøstetangen XIX 28,29
 Gottorp Slot XIX 56
 Gram skov XVIII 9,12
 Grindsted Museum XVIII 58
 Grænsen XVI 51
 Gråsten XVI 31 XVIII 16,
 XIX 17,19,23,54,57, XX 45
 Gråsten Palæ XIX 56
 Gråsten slotshave XVI 12,14, XIX 56,57,58
 Gudsageren, Christiansfeld XIX 54
 Gustav Wiedes have i Roskilde XVI 64
 Gyldensten, på Fyn XVIII 44
 Hahns Bastion XX 25,26
 Hampton Court XVII 16
 Hatfield House XVI 61
 Heidelberg slot XVII 22
 Helligåndsberget, Flensborg XVIII
 17,18,21,22, XIX 19
 Helmers bastion XX 10,23
 Henry VIII's haver i England XVII 15
 Hesede planteskole XVI 68,75
 Hirschsprungs samling XX 13,15
 historisk-botanisk have i Vordingborg XVI 70
 Hjarupgård XIX 16,17,20,23
 Holchs Ravelin XX 9
 Holcks Bastion XX 26
 Holholm Castle, gartneriet ved XVII 23
 Holmbogård XVI 16
 Holmegaards Glasværk XVII 29
 Hunderup Skov XX 51
 Hurdals Glasværk XVII 29
 Hvidkilde, Fyn XIX 19
 Israels Plads XX 25
 Jarmers tårn XX 15
 Julita i Östergötland XVIII 57
 Junkershof XVI 11,12,23
 Junkerskoppel XVI 11
 Jægerspris XVIII 71
 Jönköping Museum XIX 28,30
 Kalundborg XIX 54
 Kastellet XX 7,21,26
 kgl. Biblioteks haveanlæg, Det XVI 31
 kinesiske tehus, Frederiksberg have XIX 48,
 XX 44,46
 kirkegård, Flensborg XVIII 22,24,30
 kirkegård, Solbjerg XX 44
 kirkegård, Ullerup XVI 19
 Knoop XVIII 21
 knot-garden XVI 61
 Koldemosegård, Sorø XVI 7,19
 Koldinghus, haveanlæg XVI 31
 Kongens Have i København XVII 13
 Kongeåen XIX 18
 Kragerups herregårdshave XX 44
 Krenkerup XVII 66
 Kronborg have XVI 31, XVII 13,14,15,16,
 XIX 47
 Kystbanelinien XX 13
 Københavns befæstning XX 7
 Lambeth XVI 61
 Langelands Museum XVIII 55,58, XIX 38,
 XX 47,49
 Ledreborg XVII 65
 Lehmkuhlen ved Preetz XVIII 31
 Leiden, Holland XIX 13
 Lerchenborg XVIII 33, XIX 54
 Liselund XVI 71, XX 45
 Louisenlund XVIII 16
 Louvre XIX 14
 Lundehave XVII 13
 Lunds botaniske have XVI 68
 lysthus, Det italienske XVII 15
 lægeurthave, Århus XVIII 54,58
 Læseforeningens Have XX 51
 Løve ved Høng XVIII 56
 Marienborg XVI 31
 Marienlyst Have XVII 13,15 XIX 4,47, XX 45
 Marmorhaven, Fredensborg XIX 52

- Marselisborg XX 45
 Mathiesens Planteskole XVI 10
 menneskemuren XX 16
 mindepark, Flensborg XVIII 24
 ministerialbygningerne XVI 31
 Munke Mose XX 51
 Munkholm XVI 20, XX 55
 Museum, Aalborg XIX 29,46
 Museum, Botanisk, København XIX 46,
 XX 44
 Museum, History of Science XVI 61
 Museum, Hjortesvang ved Tørring XX 44
 Museum, Holstebro Kunstmuseum XIX 46
 Museum, Horsens XIX 46
 Museum, Kunstindustrimuseet XX 45
 Museum, Mineralogisk XX 15
 Museum, Museumsgården, Keldbylille XVI 70
 Museum, Møns XIX 38
 Museet Møntergården, Odense XIX 46
 Museum, Nordjyllands Kunstmuseum XIX 46
 Museum, Odsherreds XIX 38
 Museum, Skanderborg XIX 46
 Museum, Skjern-Egvad XIX 38
 Museerne, Store Magleby og Dragør XVI 71
 Museum, Thorvaldsen XIX 47
 Nordbanegården XX 13
 Nordgård XVI 71
 Nordjyllands Kunstmuseum XIX 46
 Nordlund, gartneriet XVI 51
 Nordmandsdalen, Fredensborg XIX 53
 Nyboder Skole XX 13
 Nybøl XVI 21
 Nørreport XX 12,15,19
 Observatoriet, Rosenborg Bastion XX 26
 Odense, Det grønne XX 46,51
 Odense Løveapotheks Have-Lotzes Have
 XX 51
 Odense-Kongens Have XX 51
 Palæet XIX 17,19,59
 Peucklers Bastion XX 13,14,26
 Philipsborg XVI 11,12
 Polyteknisk Lærestanstalt XX 12
 Puggård i Ribe XX 33,37
 Quitzows Ravelin XX 26
 Ravelin, Holchs XX 9
 Ravensburg, Gross XVI 68
 Restrup, Store XVIII 65
 Reichenberg, Böhmen XIX 33
 Rhododendronhaven, Østre Anlæg
 XX 16,26
 Ribe Katedralskoles skolegård XX 33
 Ringve Museum, Trondheim XIX 26,29
 Rosenborg XVI 7,31, XX 19,20
 Rosenborg Bastion XX 13,24,26
 Rosenborg Have XVI 33,34,35,36,38,39,42,
 XVIII 36, XX 20
 Rosenborg Ravelin XX 26
 Rosenhaven, Østre Anlæg XX 26
 Roskilde Palæ, haveanlæg XVI 31
 Rude Skole XX 28
 Rønshoved, Højskole XIX 43
 Serridslevgaard XIX 25,26,28,29
 Skamby-Torup gården XIX 38
 Skanderborg Slotsbanke XVI 31, XIX 47
 Skejten XVII 68
 Skovsgård, Hennemmed, museet XVIII 58
 Sofiero (Skåne) XVIII 69
 Sorgenfri XVI 31
 Sorgenfri Slots franske have XX 46
 Spøttrup XVI 31
 St. Mary-at-Lambeth XVI 60,62
 St. Victor XIX 13,14
 Statens Museum for Kunst XX 13,15,26
 Statens Plantepatologiske Forsøg XVI 9
 Stavnsbøl XIX 59
 Stensagergård, Thy XIX 48
 Stjerneborg XVII 18,19
 Søholt XVII 67
 Søllerød Museum XVIII 56
 Sønderborg Slot XVI 31
 Søndermarken XVI 31
 Tempelkrogen XX 55,56
 Theobalds i Herefordshire XVII 16
 Tivoli XX 7,9,19,23,26
 Trondheim XIX 7
 Ullerup XVI 21
 Uraniborg XVII 16,17,18,19,20, XVIII 60,
 XX 47
 Vallø XVIII 60,66, XX 52
 Vamdrup XIX 16
 Vauxhall XX 9,19
 Versailles XIX 13
 Vestergård i Nr. Longelse XVIII 55
 Vesterport XX 9,15
 Vestervold XX 7,10,22
 "Vestvolden", København XIX 46
 Vilvorde Havebrugshøjskole XVI 45,
 XIX 26,28, XX 44
 Vinderupgård XX 55
 Vitskøl XVII 63

- voldene, København XX 7
Vordingborg hist.-bot.have XVI 70
Willestrup ved Hobro XVIII 58
Wörlitz, lystslot XVIII 28
Ørstedsparken XX 7, 10, 14, 15, 25, 26
Østbanegården XX 13, 15
Øster Anlæg XX 7, 13, 15, 16, 25
Østerport XX 15, 19
Østervold XX 10, 22
Østrupgård XVIII 33
Ålborg Slot, haveanlæg XVI 31
- B. Navneregister, omtalte personer, anmeldte, citerede bøger (forfattere), håndskrifter m.m.
- Aabo, Ole XIX 44
Aarestrup XVI 29
Abel, Jette XVII 65, 67, XVIII 65
Absalon XX 7
Adolf, Gustav VI XVIII 69
Ahlefeldt den Yngre, Frederik XIX 57
Ahlefeldt, Frederik XIX 56
Ahlefeldt, C. Tranekær XVIII 33
Albrechtsen, Peter XX 46
Amalie, Charlotte XIX 57
Andersen, Aage XIX 54
Andersen, Ellen Ø. XX 47
Andersen, H.C. XVI 29, XVII 40, XIX 60
Andersen, Hans Augsut XX 41, 42
Andersen, Mogens XX 46
Andersson, Sven-Ingvar XVIII 65, XX 47
Anne, dronning XVII 15, 16
Aristoteles XVII 20
Ashmole, Elias XVI 61
Asmussen XVI 46, 47, 48
Assisi, Frans af XVI 30
August I, Christian XIX 57
August II, Christian XIX 21, 57, 59
Augusta af Glücksburg XIX 59
Augusta, Louise XIX 60
Bach, Charlotte XX 46
Baltzer-Hansen XVI 50
Barfod, Erik XVII 62
Bartskær XVII 38
Bateman, James XX 48
Battista XVI 54, 55
Bech, Peter XVI 8, 10
Bechstad, Joh. Caspar XVIII 16
Beeton XVII 25, 26, 30
Berg, Henry XIX 13
Berntsen, Andreas XVIII 36
Bertelsen, Hans XIX 47, 50
Bissen, H.W. XVIII 23, 24, XX 12, 14
Blatt XVII 55
Blicher XVI 16
Boager, Johs. XX 46
Block, Hans Rasmussøn XVI 32, 33, 54, 55, 70, 74, XVII 53, XIX 13, XX 49
Bockenhoffer XIX 8
Bolvig, Axel XVIII 59
Boye, Georg XVI 44
Brahe, Tycho XVII 16, 17, 18, 20
Brandt, G.N. XVI 70, XVII 15
Brown, Lancelot XVIII 19
Brudevold, Else XX 46
Bruhn, F. XVIII 36
Bruun junior, Svend XVI 51
Bruun, Svend XVI 44, 52
Brøndegaard, V.J. XVII 59, 60
Buck, Frederik XIX 17, 18
Bundsen, Axel XVIII 20, 21, 22, 24, 26, 27
Bødker, Per XX 42
Børgesen, F. XVI 72
Børup, Morten XVI 28
Capek, Karel XVI 27, 28, 29
Carol XX 25
Carstensen, Georg XX 9, 15, 19
Cecil, Lord Robert XVI 61
Christensen (slotsgartner) XIX 60
Christensen, Annie XVI 65, 73, 75, XVIII 59, 60
Christensen, Budde XVIII 59
Christensen, Christian XVIII 61
Christensen, Ernst XVII 68
Christian den Ældre, Frederik XIX 59
Christian, Frederik, hertug XIX 60
Christian II XIX 54
Christian IV XVI 34, XVII 14, 15, 16, 20, XVIII 59, XX 7
Christian V XVI 74, XIX 7, 13
Christian VI XVI 32, XX 53
Christian VIII XVIII 31
Christian IX XX 14
Christiansen XVIII 21
Christiansen sen, A. XIX 59
Christiansen, Albertine XIX 17
Christiansen jun., Andreas XVIII 17, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 31, 32, XIX 17, 19, 20, XX 46

- Clausen, Grethe XVI 16
 Clementi, russisk krigsfange XVI 17
 Colding XVII 51,53
 Corneliussen, Bernhard XX 50
 d'Arc, Jeanne XX 12
 d'Argenville, A.J.D. XVIII 38,42,43,47
 d'Auxerres, Le Sieur Liger XVI 55,57, XVII 23
 Dahlerup, Vilh. XX 13,15
 Dam, Torben XVIII 65
 Damm, Aage XVII 63
 Danielsen, H.P. XVII 62
 Danneskjold-Samsøe, Frederik Christian
 XVI 74
 de Caus, Salomon XVII 16
 de Meza XVIII 31
 de Neergaard XVIII 31
 de Serres, Olliver XVII 22
 Descarrieres, Jean Baptiste XVIII 34
 Diderot XVII 23,24
 Didrichsen, Professor XX 24
 Dinesen, Robert XX 44
 Domitzer, J. XVIII 67
 Dons, Hans XVII 66
 Dorph-Petersen, G. XVIII 47
 Dreier, fru lagmann XIX 10
 Dybdahl XX 24
 Døllner, C.F. XX 53
 Döllner og Rasmussen XVI 49
 Ehlers XVIII 37,39
 Eigtved XVIII 34
 Ekeland, Kelvin XX 39
 Eli, Margrethe XX 46
 Elisabeth I XVII 16
 Elling, Chr. XVI 29
 Elmer, Ib XIX 43
 Enevoldsen, E. XVII 63
 Engberg, H. XX 34,35,36
 Erasmus af Rotterdam XVII 17
 Erlandsen, Eric XIX 45
 Erstad, Troels XIX 59
 Erstad-Jørgensen, E. XIX 59, XX 55
 Fagerberg, Eva XVIII 57
 Faye, Jan XIX 45,47
 Feilberg, N.L. XVI 11,16
 Ferrari, Battista XVI 54,55
 Ferslev, Erik XVII 65
 Fisker XIX 12
 Flawn, L.N. XVII 26,31
 Flindt, H.A. XX 10,12,25,55
 Fonnesbech, Anne XVII 63
 Forchammer XX 20
 Franckenius XVII 39
 Franz, Leopold Friedrich XVIII 28
 Frederik (arveprins) XVIII 71
 Frederik II XVII 13,16,17
 Frederik III XVI 68,74, XVIII 33, XIX 7
 Frederik IV XVI 32,34, XVII 7, XVIII 24,
 XIX 13, XX 52,53
 Frederik V XVIII 60, XIX 53
 Frederik VI XVIII 24
 Frederik VII XVIII 24,27,31
 Frederik IX XIX 58
 Garner, Holger XVI 67
 Garnås, Jørgen XIX 53
 Gartner, Chr. Hansen XVI 57, XVII 26,
 XIX 7,8,9,13
 Gartner Nyt XVI 7
 Gentz, C. XX 53,54
 Georgsen, Georg XVIII 52
 Gerchen, Henrich XVIII 36
 Gersdorff, Grev XVII 67
 Gislason, Helgi XVII 58
 Glad, Per XX 51
 Glæsel, Edvard XVIII 47,67
 Gotliebsen, H. XX 35
 Gram, Alfred XVI 9
 Gram, Ernst XVI 9
 Gram, Hans XVI 7,9
 Gram, Michael XVI 8,9
 Gram, Niels XVI 7,8,9
 Grundt, Gotfred XIX 53
 Guistin, J. XIX 46
 Guldager, Susanne XIX 47
 Guldenlew, Christian XVI 74
 Günther, Ernst XVI 14, XIX 57,59
 Gyldenløve XVI 74
 Gøye, Mogens XVII 66
 Haarder, Bertel XIX 43
 Hahn, Vincents XVIII 71
 Hammerich, Gunnar XIX 58
 Hansen, Carl XVIII 46
 Hansen, Christian XX 26
 Hansen, Elisabeth Skogstad XX 55,56
 Hansen, Svend Baltzer XVI 49
 Hare, Birte XX 42
 Harpestreng XVII 39,40,41,47,60
 Harsdoff XVIII 21
 Hasselriis, Louis XX 14
 Häusser XVIII 34
 Hayden, Peter XIX 48, XX 48

Hein, Piet XX 44
 Hejndorf, Frank XVIII 59
 Helgason, Einar XVII 58
 Hendeliowitz, Jens XIX 52
 Henrichsen, C.S. XX 25
 Henriksen, Peder XVI 9, XIX 44
 Herholdt XX 25
 Hesse, Heinrich XVI 54,55,57
 Hesselman, Bengt XVII 60
 Hirschfeld, C.C.L. XIX 57
 Holck, Grev XVII 67
 Holgersen, Søren XVIII 65
 Holm, Jørgen XVII 68
 Holscher, Vibeke XVIII 65
 Holstein, Frederik Adolph XX 28
 Hornemann, J.W. XVII 46, XX 49
 Huitfeldt, Adam Gottlob Moltke XIX 57
 Hvideslægten XVIII 33
 Hvidt, L.N. XX 12
 Høeg-Hansen, O. XX 13
 Ingeborg, Esbern Snares datter XVIII 33
 Ingerd, Jacob Sunesøns datter XVIII 33
 Ingrid, Dronning XIX 58, XX 44,45,47
 Ingwersen, Ingwer XVIII 52
 Irgens, Henning XIX 10
 Irgens, Joackim XIX 12
 Jacobsen, Carl XX 9
 Jacobsen, Hans XVI 68
 Jacobsen, J.C. XX 9,13
 Jacobsen, Jacob XIX 52
 Jacobsen, Joan XX 47
 Jacobsen, Johs. V. XIX 46
 James I XVI 16, XVII 15
 Jardin, N.H. XIX 52,53
 Jeanette, Rachel XVIII 31
 Jebsen, pastor XVI 16,25
 Jekyll, Gertrude XX 48
 Jensen, C.A. XVIII 21
 Jensen, M. XX 29
 Jensen, Martin XIX 44
 Jensen, Ole Aabo XIX 43,51
 Jensen, Peter XVI 19,21,24
 Jensen, Poul Schmidt XIX 51
 Johannsen, Birgitte Bøggild XIX 47
 Juel, Gregers XX 54
 Juliane Marie (dronning) XVIII 71
 Jørgensen, A.D. XIX 58,59
 Jørgensen, gartner XVI 18
 Jørgensen, J. Henrik XIX 48
 Jørgensen, lærer XVI 19
 Jørgensen, Marcus XIX 58
 Karlsson, Lennart XVI 64
 Kayser XX 25
 Kent, William XVIII 19
 Klinger, Adolf XIX 33
 Klougart, Asger XVIII 54, XIX 51
 Klougart, Bent XIX 47,50
 Klougart, Erik XIX 43
 Klougart, Niels XVI 7,8,9
 Knudsen, Edvard XVII 46
 Koch, Jørgen Hansen XX 19
 Krag, Dorothea XVI 74
 Krieger, Johan Cornelius XVI 34,37, XVII
 7,12, XVIII 67, XIX 52,53, XX 51
 Kristensen, Marius XVII 55
 Kylling, Peder XVII 34,39,44, XIX 13
 Købke, Kaptejn XX 18
 Labenwolf, Georg XVII 14,20
 Landsberg, Asker XVI 8
 Lange, Axel XVI 44, XVII 60
 Lange, Ingrid XVII 44
 Lange, Johan, jun. XVI 54,55,
 XVII 62, XVIII 59,70
 Lange, Johan, sen. XX 20
 Larsen, Svend-Erik Kruse XVIII 59
 Lassen, A.P. XVIII 46
 Laursen, Janne XVII 64
 Laursen, Søren Selch XVII 10
 Lerche, Chr. Albrecht XVIII 46
 Lerche, Christian XVIII 33,34,35,49,51
 Leth, Magna XVII 63
 Lindegaard, Peter XVI 35
 Linné, Carl v. XVII 39
 Longueville XVIII 34,35,37,46
 Lorenzen, Wilhelm XVIII 38
 Loudon XVI 55, XVII 24
 Louise (dronning) XVIII 69, XX 14
 Lund, Annemarie XX 47
 Lund, Hakon XVIII 71, XIX 47, XX 47
 Lund-Andersen, Kirsten XVIII 65, XIX 54
 Lundberg, P. XVI 57, XVII 26,29
 Lykke, Frands XVI 74
 Lykke, Hugo XVIII 56
 Madsen, Bill Stjernholm XVIII 65
 Magdalene, Sophie XX 52
 Mansa, Johan Ludwig XVII 9, XVIII 58,
 XIX 52
 Margareta (prinsesse) XVIII 69
 Marselis den Yngre, Gabriel XVIII 33
 Marsvin, Ellen XX 52

- Mathiesen, Hans XVI 7
 Mayntzhusen, Hugo XX 51
 Meisling, Peter XVIII 46
 Melballe, Arne XIX 51
 Meldahl, Ferdinand XX 23,25
 Mikkelsen XVI 48,50
 Molkte, A.C. XIX 47
 Mosegaard, Hans XX 46
 Moth XVII 55
 Muijzenberg XVII 26
 Mundeloh, Vollert Heinrich XVIII 22
 Munk, Kirsten XX 52
 Muusfeldt, Agnete XVIII 60,65,66,
 XX 46,52,54
 Møller, Henrik Sten XX 46
 Møller, Jette Dahl XVIII 59
 Neergaard, Bodil XVII 68
 Nielsen, Erik Heeser XX 46,51
 Nielsen, Eva Koch XVII 63
 Nielsen, Hans Jørgen XIX 47
 Nielsen, J. Sander XVIII 54
 Nielsen, Sillas XX 34
 Nielsen, Viggo XX 47
 Nissen, Thora XIX 60
 Nordhagen, Rolf XVII 60
 Nørgaard, Olga XVII 62
 Ohlsen, Ole og J.E. XVIII 70
 Olesen, Anemette XVII 63, XVIII 59,65,66
 Olsen, Aksel XVII 62, XIX 48, XX 40,42,45
 Olsen, Anna Thora XVII 62
 Olsen, Bernhard XX 9
 Oltén, John XVIII 68
 Oxe, Peder XVI 65,66,67,68,69,73,74
 Paludan, Hother XIX 46
 Paracelsus XVII 18
 Paulli, Simon XVII 35,45,53, XVIII 67,
 XIX 13, XX 49
 Pedersen, Anton XVI 7
 Pedersen, Chr. XVII 38,53, XVIII 46,47
 Pedersen, Sara XVI 70
 Pedersen, Søren XIX 40
 Pedersøn, Anders XVIII 33
 Permin, Karen XIX 47
 Petersen, Hans XIX 56
 Petersen, J.C. XX 34
 Petersen, Nissen XVI 50
 Petersen, Søren Ryge XVIII 59, XIX 48
 Petersen, Valdemar XVIII 56
 Philip, hertug XVI 11
 Philip, Johan XIX 56
 planteskole, Eggert Pedersen XVII 68
 Plinius den Ældre XVII 46
 Plum, Lisbet Edinger XVII 63
 Polk, James Knox XIX 36
 Pontoppidan, Eric XVIII 36
 Pope, Alexander XVIII 28
 Porse, Sten XIX 51
 Poulsen, Erik Kalsgård XVII 64, XVIII 56
 Preisler, Knud XVI 44, XIX 47
 Preuss, voldmester XVIII 36
 Raabyemagle, Hanne XIX 47
 Raae, Wisti XVII 62, XVIII 65 XX 46
 Rantzau, Gert XVII 13,17
 Rantzau, Henrik XVII 17
 Rasmussen, Döllner og XVI 49
 Ratjen, Thomas XVIII 59
 Ravn, Helle XVIII 55,56, XIX 38, XX 47,49
 Redlefsen, Ellen XVIII 27,28
 Rehfeldt, Nina XVIII 59
 Rembertus XIX 12
 Resen, P. XVII 13
 Reventlow, Anna Sophie XX 52,53
 Reventlow-Grinling, Gorm XVII 66
 Robinson, Davis XIX 48
 Robinson, William XX 48
 Rosseel, Willy XVIII 65
 Rothe, Rudolph XVI 35, XIX 52,53
 Rothe, Tyge XX 25
 Rudolf, kejser II XVIII 28
 Rømer, Kammerherre XX 25
 S., Svend Otto XX 47
 Saaby, Lisbeth XIX 53
 Salten XVIII 46
 Salto, Lulu XIX 46,47
 Saxo XVII 54,55,56
 Schack, Hans XVI 68,74
 Schierbeck, George XVII 57
 Schinkel, K.E. XVIII 24
 Schiøtz, S.D. XIX 60
 Schrank XVII 46
 Schrøder, pastor XVI 11
 Schul, Jane XIX 49,50
 Seerup, Søren XX 34
 Seidelin, Conrad XX 19
 Sibbern XVI 28,30
 Sigurbjörnsson, Gisli XVII 58
 Skard, Torfin XIX 13
 Smid, Henrik XVII 44,50,53, XIX 13
 Sophia, Tycho Brahe's søster XVII 20
 Spath, Heinrich XVIII 46

- Stall, Hans XVIII 46
 Statta, Ole XVI 44, XVIII 65, XIX 52
 Steensen, Niels XVI 29
 Steenstrup, Japetus XX 20
 Steiness, Leif XX 36
 Stephensen, Hannes XIX 45, 46, 47
 Stephensen, Lulu Salto XIX 47
 Stephensen, Magnus XIX 46
 Sterll, Michael XVIII 59
 Stilling, Harald XX 9
 Storck, H.B. XX 13
 Stuhr, Peter Clausen XVIII 18, 19, 22, 29, 31
 Svendsen, Erik XX 47
 Svendsen, Ingrid XVI 63
 Sørensen, C. Th. XIX 46, XX 44, 47
 Sørensen, Finn T. XVIII 70
 Terpger, Peder XX 34
 Thejzen, Jens XIX 47, 50
 Therkildsen, Marianne XVI 71, 72, XVII 63
 Thim, Torben XVIII 59
 Tholle, Johannes XVI 44
 Thomsen, F.A.C. XIX 16
 Thomsen, Fritz XIX 17, 19, 21, 22
 Thomsen, Thomas XIX 59
 Thorsen, Eyvind XIX 47, 48, XX 46, 47
 Thurah, Laurids de XVIII 34
 Tinsbo, Anders XVIII 52
 Tradescant, John XVI 60, 61
 Tybjerg, Hans XVIII 59
 Tønder, Peder XIX 7
 Valdemar Sejr XVIII 33
 van der Groen, Jan XVII 22, 24, 27, 30
 Varming, J. Chr. XVIII 38
 Vedel, L.M. XIX 57
 Verwohlt, E. XVI 64
 Vestergaard, Gunver XVIII 59, 60,
 XX 44, 46
 Viborg, E. XVII 55, 56, 60, 66
 Vichelmann, Johan XVIII 46
 Victoria, Augusta XVI 14
 von Aphelen XVII 46, 51, 55
 von Hansen, General XX 20
 von Klingenberg XVI 68
 von Megenberg, Konrad XVII 51
 von Westen, Arnoldus XIX 10, 12
 Vothmann, P. XVIII 36
 Wagner, Peter XVIII 59, XX 47
 Warming, Eug. XX 25
 Weber, Anna XVI 9
 Weilbach, Botanisk gartner XX 24
 Westergaard, rektorenke XX 36
 Wied, Gustav XVI 64
 Wiedewelt, Johannes XVIII 71
 Wilhelm, abbed XIX 44
 Wilkens, J. XX 18, 19, 20, 22, 23, 25
 Winter, Jens XVIII 55
 Wit XIX 54
 Wittstein XVII 50
 Woldbye, Vibeke XX
 Wolff, Jens Lauritzen XVII 34, XVIII 67
 Worm, Ole XVI 61
 Worsøe, E. XX 39
 Ørsted, A.S., jun. XX 24, 25
 Ørsted, A.S., sen. XX 12, 26
 Ørsted, H.C. XX 12
 Ørum-Larsen, Asger XVIII 60, XIX 47, 56, 59,
 XX 47
- C. Forfatter- og illustratortregister
 Abel, Jette XVI 75, XVIII 64, XIX 53, XX 57
 Andersen, Aage S. XX 54
 Ashmolean Museum XVI 60
 Beeton, Book XVII 27
 Block, Hans Rasmussøn XVI 54, 56
 Brøndegaard, V.J. XIX 35
 Christensen, Charles XVII 18, 19
 Christophersen, Margrethe XVIII 7
 Cock-Clausen, Søren XVI 53, XVII 21,
 XIX 24
 d'Auxerre, Le Sieur Liger XVII 22
 Danckert, Johan-Frederik XVIII 45, 46
 Dansk Erhvervsgartnerforenings arkiv XVI 51
 Den danske Vitruvius XVI 36
 Diderot XVII 24, 25, 28
 Dragsbo, Peter XVI 23
 Elfelt, Kgl. hoffotograf XVIII 42
 Ferrari, Battista XVI 53, 56
 Flensborg Bymuseum XVIII 27
 Heyder, Otto XVI 33
 Holmegaard Glasværk XVII 28
 Jacobæus, Holger XVI 73
 Jensen, Emil XX 28
 Juhl, Mogens XX 33
 Klougart, Asger XVI 47, 49
 Krabbe, Herluf XX 21
 Kragh, Johannes XVII 52
 Krieger, J.C. XVI 36, XVII 8
 Lange, Johanne XVII 49
 Lange, Ingrid XVII 41

Lange, Johan XVI 64,69,71,73 XVII 33,64,68
 XVIII 55,59,67,71 XIX 44,51,60,
 XX 33,43,51
 Lange, Petrine M. XVII 37
 Lassen, Naja Kløve XX 7
 Linnemann, Marianne XVI 31
 Loudon, John Claudius XVI 55,57,58,
 XVII 25,26,27
 Lund-Andersen, Kirsten XVIII 33,49, 51
 Nøstetangen Glasværk XVII 30
 Otte, Fr. Wilh. XVIII 23
 Paulsen, Ludevica XVII 45
 Pedersen, A. XVI 7,10
 Petersen, Tom XVIII 37
 Raae, Wisti XVII 7
 Reimann, Ellen XVII 40
 Schlegels, C. XVI 39
 Schouw, Joachim Fr. XVII 48
 Stelzner, C.G. XVIII 22
 Sørensen, Finn T. XX 58 (5)
 Thura, Laurids de XVI 36, XVII 15
 van Groen XVII 21
 Wagner, Peter XX 18
 Weisæth, Gunnar XIX 7
 Wergeland XVIII 18
 Ørum-Larsen, A. XVI 52, XVII 13,58
 XVIII 16,25,28,58,59,
 XIX 16,45,46,60, XX 44,46,48

D. Emneregister, herunder planter
 abildgård XVI 32, XIX 39
 abrikos XVI 16,61 XVIII 44
 abrud, abrut, abrød XVII 51
 Acer XVII 67
 Aconitum napellus XVII 40, XIX 10
 Acorus calamus XVIII 71
 Adenes canadensis XIX 12
 Adenes virginiana XIX 12
 Adiantum "Guldelse" XVI 50
 Adiantum "Matador" XVI 50
 Adoxa moschatellina XVII 51
 Aeolsglocken XIX 33
 Aesculus hippocastanum XX 34
 Aesculus octandra XVII 67
 aftenstjerne XVII 48
 Ageratum XVII 68
 agertidse XLVII 34
 agurk XVI 26,28, XIX 12
 ahorn XVI 63, XVIII 9,35,36

akeleie XVII 46,61, XVIII 10,59, XIX 11,
 XX 51
 Alcea rosea XVII 42
 Allium XVII 43
 Alm. dansk Gartnerforening XVI 9,10
 alpeplanter XVI 20
 alpeviol XVII 49
 alrune XVII 34
 Althaea rosea XVII 42
 amagerbruget XVII 63
 Amaryllis belladonna XVII 47
 ambarum XVII 51
 amber XVII 51
 ambra XVII 46,51,56
 ambrablomst XVII 51
 ambrabus XVII 51
 ambrud XVII 51
 andemad XVI 24
 Anemone japonica XVIII 11
 anemone XVII 52,59, XIX 11
 anis XVII 46
 aquilegia XVII 61
 Aquilegia canadensis XVI 61
 Arabis, fylde, hvid XVIII 10
 Arctium XVII 40
 Armeria maritima XVII 42,43
 Artemisia abrotanum XVII 51
 artiskok XVII 34, XIX 53
 ask XVI 23, XVII 33, XVIII 9,13,14,35,36
 asp XVII 33
 Asparagus medeoloides XVI 50
 Asparagus plumosus XVI 50
 asters XVIII 13
 Astilbe XVIII 11
 Atriplex XVII 37,38,39
 Atropa belladonna XVI 70, XVII 34
 aurikler XVIII 10
 avnbøg XVIII 35,43,70
 avnbøghæk XVIII 9,12
 azalea XVI 49
 bakkemunke XVII 42
 bakkenellike XVII 50
 bakketidse XLVII 34
 baljeplanter XVI 43, XX 52
 balsam XIX 11
 bambus XX 44
 begonie XVI 19,21
 begonie, jule- 'Eges Favorit' XVI 47
 begoniebedet XVI 19
 beinholz XVII 38

bell glass XVII 23,25,27,30
 belladonnalilje XVII 47
 Bellis XIX 41
 benved XVII 38,39
 benved, bredbladet XVII 40
 benwede træ XVII 38
 berberis XVIII 36,43,44
 Betula XVII 33
 biavl XX 28
 bibelhave XVIII 58, XIX 46
 bier XVI 17
 bikuber XVI 17
 birk XVI 63, XVII 33, XX 12
 bistader XVI 17
 bladhoved, bladhovedtidsele XVII 34
 blegsted XVI 17
 Blitum foliosum XVII 37
 Blitum virgatum XVII 37
 blodblomme XVIII 12
 blodbøg XVI 20, XVIII 9,11,12
 blomkål XIX 15
 blomme 'Spellinge' XVI 14
 blommekaal XIX 12
 blommetræ XVI 21,27
 blomsterbord XVI 21
 "Blomstergartneren" XIX 20
 blomsterkarse, indiansk XIX 11
 blomsterløgpark XX 53
 blomsterløgsplanteautomat XVI 58
 blomsterängen XVIII 57
 Blumen-Bohrer XVI 55,56
 Blumenzwiebelplanzerautomat XVI 58
 blågran XVIII 12
 blåhat XVII 41
 blålilje XVII 46
 blåmunke XVII 40,41,42,43
 blånellike XVII 50
 blåsten XVI 17
 boghvedemark XVI 17
 bondehave XVI 11, XVIII 59
 bondens trädgård XVIII 57
 bonderose XVII 42,46
 bosquetter XVIII 43,46
 botanik på Chr. IV's tid XVIII 59
 Botanisk centralbibliotek XIX 12
 Botanisk have XVIII 69,70
 Botaniske souvenirs XIX 46
 Brassica XVIII 65,66
 bregner XVI 20, XVIII 11,12
 brombær XVII 61
 Bromølletaks XVII 67
 Bryonia XVI 70
 Bryonia alba XVII 34,60
 brændenælder XVI 12,66,67,69
 brøndsæl XVII 60,61
 buegange XVIII 35,36,70
 buehække XVIII 40,42,43,50,51,52,53
 buketorn XVII 34
 buksbom XVI 72, XVII 14,16, XVIII 10,11, XIX 39,41
 buksbom, årringe XVII 12
 buksbom-parterre XVII 68
 buksbomhæk XVI 12,21,33, XVII 7,9,10,11,12, XVIII 69 XX 42
 buksbomkanter XVIII 43,55
 buna XVII 56
 Bunias XVII 56
 Bupleurum XVII 56
 burre XVII 39,40
 burrenerre XVII 36
 buskhave XVIII 41
 busklind XVIII 43
 buxbom XVI 37
 Buxus sempervirens XVI 70, XVII 11
 byg XIX 48
 bygartner XIX 13
 byll XVII 56
 bynke XVII 60
 bypark XX 7,18
 byplansjefen XIX 13
 bystævnetræ XX 35
 bændelorm XIX 37
 bænkevinduer XVI 48
 bøg XVI 63,64, XVII 33,59,67
 bøg, vrang XVIII 71
 bøgehæk XVI 63, XIX 57
 bølle XVII 60
 bønner 'Lange brede Sværd' XVI 26
 bønner, pral- "tyrkiske bønner" XVI 26
 børnenes have XVIII 56
 Calendula XVII 53, XIX 11
 Caltha palustris XVII 43,44,54,55
 Calystegia XVII 36
 Carduus XVII 34
 Carlina XVII 34
 Carlsbergfondet XX 9
 carviol XIX 15
 Castanea vulg(aris) equina XX 34
 Catalogo plantarum Nidrosiensium XIX 12
 catecismussen, have XIX 40

- ceder XIX 44
Celosia cristata XVII 55
Centaurea cyanus XVII 41,50
Cerastium XVII 39
Cerastium "sne" XVIII 10
champignon XVII 63
champignondyrkning XVI 47
champignonhuse XX 54
Cheiranthus XVII 48
Chenopodium XVII 37,38,39
Chenopodium album XVII 37
Christiansens Park XVIII 31
chrysanthemum 'Louis Gerns' XVI 51
Chrysanthemum 'Sax Export' XVI 50,51
Chrysanthemum macrophyllum XVI 71
cinerarie XVI 30
Cirsium XVII 34
citronmelisse XVI 71
Classenske Fideikommis XVII 68
Clematis jackmanii XVIII 10
cloche XVII 22,25,27,31
cloche de verre XVII 23
cloche-peg XVII 26,29
cochenilleskjoldlus XIX 37
Colchicum autumnale XVII 49,53
Conradsminde Glasværk, prislister XVII 27
Convallaria majalis XVII 47
Convolvulus XVII 36
Cornus sanguinea XVII 38
Corylus colurnoides XVII 67
Cosmos bipinnatus XVII 46
Cotoneaster acutifolia XVI 72
Cotoneaster dielsiana XVI 72
Crambe maritima XVI 70, XVIII 66
Crista galli XVII 55
Crista galli altera XVII 55
Crocus neapolitanus XVII 52
Crocus vernus XVII 52
crystalbell XVII 24
Cyclamen XVI 46,47, XVII 49
Cynanchum XVI 70
cypres XVII 46
cypresurt XVII 51
daglilje XVII 47
dam XVIII 19,44, XIX 18
dampharve XVI 51
dampsterilisering XVI 51
Danmarksmonumentet XX 14
Dansk Erhvervsgartnerforening XVII 63
Dansk Frugtavl XVI 9
Dansk Havetidende XVIII 44
Dansk Landbrugs Realkreditfond XIX 51
Danske Spritfabrikker, A/S De XIX 46
Davidia involucrata XX 52
De samvirkende danske Haveselskaber XVI 9
Den alm. Gartnerforening XVI 10
Den grønne Bog XVI 9
Dendrologisk Forening XVIII 65
Dendrologisk Årsberetning XVIII 65
Dentaria bulbifera XVII 48
desmerkorn XVII 51
desmerurt XVII 51
Det jyske Haveselskab XVI 9
Det Kgl. danske Haveselskab XVI 9
Deutzia XVI 21, XVIII 12
Dianthus caryophyllus XVII 50
Dianthus suffruticosus XVII 50
Dicentra formosa XVIII 12
dill XIX 15
Dipsacus XVII 34
djævelsbid XVII 41
Doronicum pardalianches XVII 66
dorthelilje XVI 25,71, XVII 47,50,53,
XX 28
douglassgran XVI 71
driv-klokker XIX 29, 32
drivbænk XVI 27, XVIII 44
driverierne XVI 39
driverihaven XVI 35
drivhus XVI 34,35, XVIII 29,37,44
drivhusblok XVI 50
drivhusgartneri XVI 46
drivklokker XVII 29,30, XIX 28,32,33
drivning XVI 48,50
duetræ XX 52
dyrevask XIX 10
eg XVI 12,22, XVII 67, XX 43
egealle XVII 65
egehæk XX 36
el XVI 22,23, XVIII 35
el, rød- XVI 63
Elaphomyces XVII 35
elm, skov- XVI 63
elm, småbladet XVI 72
elm XVI 12,14,23, XVII 33,
XVIII 9,35,36,43,71, XX 56
elme-allé XX
elmekrat XVI 24
elmesyge XX 56
elskugras XVII 35

emmegrø'ent XVI 20
 endivie XIX 12
 engblomme XVII 43,44
 engelsk spinat XVI 67
 engelsk, have XVIII 47,52, XIX 47
 engelsk, park XVIII 19,32
 engelsk stil, have XVIII 46, XIX 57, XX 28
 engelskgræs XVII 42
 engkabbeleje XVII 54
 engtrodurt XVII 54,55
 eple XIX 11
 erantis XVI 27, XVIII 12, XX 51
 Erhvervsfaglig Grunduddannelse XIX 43
 Erhvervsrådet for Gartneri og Frugtavl XVI 10
Eryngium campestre XVII 35,36
Eryngium maritimum XVII 36
Erysimum XVII 56
Eugenia caryophyllata XVII 50
Euonymus europaeus XVII 38
Euonymus latifolius XVII 40
Euphorbia fulgens XVI 48
 Europaudstilling, Christian IV XVIII 58
 European Ass. for Potato Research XIX 46
 farvevaid XVII 61
 fasanbøg XVIII 71
 Fasangården XVIII 71
 faucheur, Le XIX 20
 feldsalat XIX 10
 ferskner XVIII 44, XX 52
 figen XX 52
 fiksernellike XVII 50
Filipendula camtchatica XVI 30
 filitter XVII 47
 Filosofgang XVIII 21
 fiol(e) XVII 47
 fiolenblå XVII 50
 fjernellike XVII 50
 fladstjerne XVII 56,60
 fleur de lis XVII 47
 Flora Danica XVIII 67
Flos solis tuberosus XIX 12
 fløjlsblomst XVII 50, XIX 11
 Fonden for Træer og Miljø XVII 65, XX 43
 fontæner XVIII 36
 Foreningen af danske Havebrugskandidater
 XVI 9
 Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse
 XVI 40
 forglemmigej XVIII 13
 Forsythia XVIII 12
Fragaria moschata XVIII 15
 franske cloches XVII 29,30
 franske have XVIII 38
 franske klokker XVII 30
 fredningsnævnet XVI 40
 Fredningsstyrelsen XVI 64
 French Cloche XVII 26
 frilandsmuseum XVIII 69
 friluftsscene XVIII 69,70
 frugtbuske XVIII 69
 Frugthandlerforeningen XX 44
 frugtudstilling XVI 17
 frøavl XIX 15
 frøhandel XIX 7
 frøkataloger XVI 27
 Fuchsia XVI 20,21, XVIII 10
 fuglegræs og fuglegræs-fladstjerne XVII 39
 Funkia XVI 19
 Fyens Glasværk, katalog XVII 29
 fyr XVI 22,68, XVII 33,59
 fyrreplantning XVI 74
 fyrreskov XVI 69, XX 13
 fæstningsanlæg XX 7,18
 følfod XVII 39,54,55
 fål(s)ungefötter XVII 54
 får XIX 21
 fåreleger XVII 42,43
 Föreningen Vikens Kulturminnen XVIII 68
Galanthus nivalis XVII 47,53
 galbær XVII 34
 galdebær, enbo XVII 34, XIX 60
 galdebær XVI 70,33
 galenbær XVII 34
 Galium-arterne XVII 36
 gallebær XVII 34
 galnebær XVI 70, XVII 33,34
 Garden History Society XVI 60
 Gardenia XVI 51
 Gartner Tidendes jubilæumsnummer XVII 63
 gartnere, kongelige XVI 34
 gartnereliver XVI 7
 Gartnerens Salgsforening i Århus XVI 9
 gartnersvende XVI 34
 gartneruddannelse XVI 35
 gedeblad, dunet XVII 38,39
 gemserod, giftig XVII 66
 geografiske Haves Venner, Den XX 40
 georginer XVIII 11
 Geum XVIII 10
 gevægsthus XVI 74

Giardino segreto XVI 74
 giljeurt XVII 35
 Ginkgo XIX 43
 gjødseloppvarmet benk XIX 11
 Gladiolus XVIII 11
 Glas-Glocke, Eckige XVII 24
 glashatte XVII 22
 glasklokke XVII 21,22,23,26, XIX 24,25
 Glaskästen, tragbare XVII 24
 gran XVI 23,24, XIX 44
 gravhvælving, Christiansen, A. XVIII 23,24
 gravhvælving, Christiansenske XVIII 26
 grotte XVIII 19,27
 grotter, Wörlitz XVIII 28
 grusarealer XVI 43
 græsarealer XVI 43
 græskar XVI 26, XVII 61
 grønkål XVI 26, XVIII 55, XIX 39, XX
 grøntsager XVI 26, XIX 10
 Gråbrødrekloster XVIII 33
 gråpoppel XVII 41
 guldfiskedam XVIII 18,21
 guldrejn XVI 72
 gulerødder XVI 26,27
 gulrot XIX 10,15
 Gustav Wied Selskabet XVI 64
 gyldenlak XVII 47,48,50
 gærdehansker XVI 18
 gærdestav XVI 18
 gærdevalmue XX 49
 gæs XVI 24
 gødningsbænke XVIII 44
 gøgelilje XVII 49
 gårdspladsen XVI 18
 gårdspladstræ XX 35
 gåsefod, hvidmelet XVII 37
 gåstawe XVI 18
 hakke XVI 53
 halmklokke XVII 23
 halmløb XVII 23
 halmløb, klokke af XVII 24
 hamburgertjørn XVI 15,18
 hamp XX 28
 hand lights XVII 25
 handglasses XVII 23,24,25,27,31
 hanekam XVII 54,55
 hansbæ XVI 20
 "hansbærsaft" XVI 25
 harpiks XVII 51
 hassel XVI 18,71, XVII 67
 hasselbuske, lysthus XVIII 14
 hasselgrene XVI 26
 haug-klokke XVII 27,28,29,30, XIX 28,29
 have, Røros kobberværk XIX 10
 have, sjökaptens XVIII 68
 have-arkæologi XVI 60
 havebrugs-uddannelse, udstilling XVIII 57
 Havebrugsforsøgsvirksomheden XVI 9
 havebrugshistorisk dagbog XVIII 58
 Havebrugshistorisk Selskab XVI 63,64,
 XVII 62,65, XVII 55, XX 42,43
 havebønne XVII 63
 havefredninger XVI 63
 havegrotte, Skodsborg XVIII 27
 havehuse, Wörlitz XVIII 28
 haveiris XVII 45
 haveklokker XVII 21,27,28,29,31, XIX 24
 havekunst XVI 9
 havemerian XVII 63
 havemuseum XVI 59
 havemælde XVII 38
 Haven (tidsskrift) XVIII 54,59
 havenellike XVII 50,51
 havepavillon XVIII 18,20
 haver, Langeland XX 49
 haveredskaber XVI 53
 Haveselskab, Det islandske XVII 57
 Havetid, udstilling XVIII 55,56,58,60,
 XIX 38, XX 49
 haveværktøj XVIII 55
 havtorn XVII 34
 Helianthus XVII 51
 Helianthus annuus XVII 53
 Helichrysum XVIII 13
 Heliotropium XVII 52
 Hemerocallis XVII 47
 Herregård, Den Danske, betænkning XVIII 61
 herregårdshave XVIII 33
 herregårdshaver, bevaring XVIII 65
 Hesperis matronalis XVII 48
 hestahovsoleie XVII 54
 heste XIX 21
 hestehov XVII 39,40,54,55,66
 hestehov, rød XVI 66, XVII 40,54, XIX 60,
 XX 50
 hestekastanie XVI 63,71, XVII 67, XIX 16,
 XX 33,34,36,37,55
 hestekastanie, rød XVI 63
 hever XVI 56,57
 Hibiscus abelmoschus XVII 51

- hindbær XVII 60
 hindbær 'Superlativ' XVI 24
 Historic Buildings and Monuments
 Commission XVI 59
 hjertekirsebær XVIII 44
 hjertespad XX 51
 hjortebrunst og hjortespring XVII 35
 Holmegaards katalog XVII 27
 honning XVI 17
 honningurt XIX 52
 horsetidsel XVII 34
 Horticultura (norsk havebog) XIX 7,8,9
 Horticultura Danica XVI 74
 Hosta XVIII 11
 Hottonia XVII 50
 hovblom og hovgræs XVII 54
 hovgræs XVII 54
 huggeleger XVII 42,43
 hugvendel XVII 35
 Hühnerdarm XVII 39
 hulsvøb XVII 56,60
 humle XVI 17,70, XIX 39, XX 28
 hundebær XVII 34
 husløg XX 35
 "Husmandshjemmet" XVI 9
 hvede XVII 33
 hvidkløver XVI 17
 hvidkål XVI 26, XIX 39
 hvidløg XIX 39
 hvidpil XVII 41
 hvidtjørn XVIII 9, XX 9
 hvidtorn XVII 34
 "hvidviol, gul" XVII 50
 hwaiteis XVII 33
 hyacint XVII 47
 Hydrangea paniculata XVIII 11
 hæg XVIII 9
 hæg, glansbladet XVIII 12
 hæk-labyrint XVII 67
 hæk-lysthuse XVI 72
 hække XVIII 35,65
 hængebøg XIX 59
 hævert XVI 53
 hønsegræs XVII 39
 hønsetarm XVII 39
 hør XX 28
 hør, rød XVIII 13
 "Høstmanden" XIX 20
 høstsåing XIX 10
 høvlbænk XVI 33
 håndglas XVII 23,24
 håndøkse XVI 33
 hårdved XVII 39
 Ilex aquifolium XVII 38
 Impatiens glandulifera XIX 60
 indførselhistorisk have XVIII 55
 indgangstræ XX 35
 Industriselskabet XX 28
 Ipomoea XVII 36
 Iris XVI 72, XVII 47, XVIII 10, XIX 10, XX
 28
 Iris florentina XVIII 15
 Iris germanica 'Atroviolacea' XVII 45
 iris, gul XVI 23
 Iris pseudacorus XVI 69, XVII 47
 Istedløven XVIII 23,24
 jardinier fleuriste, Le XIX 20
 Jasione montana XVII 41,42
 jasmin, uægte XVII 45
 jernurt XIX 48
 jord-æbler XIX 12
 jordbær XVII 63, XVIII 10, XIX 41, XX 53
 jordbær 'Laxton's Noble' XVI 25
 jordbær, spansk XVI 66
 jordbærmelde XVII 37
 jordbærspinat XVII 37
 jordeple XIX 12
 jordskokk XIX 12
 jordterrasser XIX 10
 jule-uro XIX 30
 juleklokke XIX 30,33
 julerose XVIII 10
 julestjerne 'Oakleaf' XVI 48
 julestjerne 'Velvet Leaf' XVI 48
 juletræet XVI 21
 Julianehøj XVIII 71
 Jysk Medicinhistorisk Museum XVIII 54,58
 jættestue XVIII 71
 kabbeleg(e) XVII 43
 kabbeleje XVII 43,44,55
 kalk XVI 17
 kalmus XVI 67, XVIII 71
 kanal-kaskadeanlægget XVII 9,12
 kandelaberalleen XVIII 71
 kanel XVII 63
 kapel, A. Bundsens XVIII 22,23
 kardebolle XVII 34,39
 kardetidsel XVII 34
 karpedam XX 53
 karse XIX 10,15

- kartoffel XVII 63, XVIII 13, XIX 41
 "Kartoflen, hedens guld", udstilling XVIII 58
 kartoflens historie XIX 46
 kartoflens kulturhistorie, udstilling XVIII 58
 kartofler 'Magnum Bonum' XVI 26
 kaskelothval XVII 51
 kastanie XVI 21, XIX 17,18, XX 10,34
 kastanie, heste- XVI 71
 kastanie, ægte XVI 71, XX 36
 kastaniealleer XX 28,52
 katost XVIII 71
 kaveleger, lukt- eller lut- XVII 43
 keddelanlæg XVI 48,50
 keglehus XVIII 29,30
 kejserkrone XVI 71
 kermes-lusen XIX 37
 kermesbær XIX 35,36
 kermesegeen XIX 36
 kermesspinat XIX 35
 kgl. Haver, Inspektoratet for de XVI 42
 kgl. Lysthaver, De XIX 47
 kildegrotte XVIII 18
 kinesernellike XVII 50
 kirsebær, cornevil- XVIII 44
 kirsebær, kölnske XVIII 44
 kirsebær, norske XIX 11
 kirsebær XIX 11,39
 kjærlighetseple XIX 11
 klinte XVII 60
 klokkeblomster XIX 11
 Knautia arvensis XVII 41
 knoldbegonia XVII 68
 kodriver XVII 59
 kodriver, fladkravet XVI 66
 kodriver, hulkravet XVI 66
 Kolding kommune XVII 62
 Kolonihavebogen XIX 47
 kolonihaver XX 46
 koloniträdgården XVIII 57
 kompas XVI 33
 kompostbunke XVIII 15
 kongelige Danske Landhusholdningsselskab,
 Det XIX 39
 kongelige Haver, Inspektoratet XVI 31
 koralfiol XVII 48
 koralranke XVI 48
 koriander XVII 63
 kornblomst XVI 41,50, XIX 11,15
 kornel, rød XVII 38
 kornvalmue XX 49
 kortærmede pigebørn XVIII 12
 kranse XVI 21
 krigskarl XVII 42,43
 kristtjørn XVIII 12
 kristtorn XVII 34,38
 krokus XVI 27, XVII 52,53
 krumme knive XVI 33
 krusemynte XVI 12
 kruset tidsel XVII 34
 kruskål XX 49
 kruspersille XVI 26
 kryddernellike XVII 50
 krydderurter XVI 12,34
 krydderurternes historie XVII 63
 krydderhave XVIII 69
 kuglelind XVIII 71
 kugleprimula XVIII 10
 kulsukker, brogetbladet XVI 19
 kulturhistoriske haver XX 42
 kvalkved XVII 38
 kveite XVII 33
 kvæde XVI 71, XVIII 36,43, XIX 44
 kæmpebalsamin XIX 60
 kæmper, slå XVII 43
 kæmper XVII 42
 køkkenhaven, udstilling XVIII 57
 kørestald XVIII 28,29
 kål XVIII 13, XIX 15
 kålgård XVI 32,54, XVIII 57, XIX 39
 Kålkogebogen XVIII 65
 kålrabi XVIII 65
 kålrot XIX 15
 lammesalat XIX 10
 landbohøve XVIII 55
 landevejspoppel XVII 43
 landskabshaven XVI 75, XX 55
 Lathyrus XVI 19
 Lathyrus 'Eldorado' XVI 49
 laurbær XX 52
 laurbærkirsebær XVIII 10
 Lavandula angustifolia XVI 70
 lavendel XIX 39,41
 Ledreborg Have XVIII 60
 Ledreborg-alleen XX 43
 Lerchenborg barokhave XVIII 65
 Leucojum aestivum XVIII 10
 Leucojum vernum XVII 47,50,53
 levende hegn XVI 18
 levkøjer XVI 18,20, XVII 47,50
 Ligularia macrophylla XVI 30

- Ligustrum vulgare* XVI 70, XVII 38
Lilium XVII 46,47
Lilium tigrinum XVII 41
 lilje XVII 46,47
 lilje, fransk XVII 47
 lilje, mexikansk XVII 47
 lilje, Nilens XVII 47
 lilje, sønderjysk XVII 46
 liljekonval XVI 20,48, XVII 47
 lily of the valleys XVII 47
 lind, hollandsk XVIII 36
 lind, kandelaberlinde XVI 37
 lind, park- XVI 63
 lind XVI 17,37,74, XVII 7,12,
 XVIII 35,36,43,69,70,71,
 XIX 60, XX 35,37,38,43,53,56
 linde-løvgang XVIII 43
 lindealle XVI 41, XVII 9,65,66, XVIII
 42,50,62,69, XX 43
 lindeblade XVI 29
 lindebuehække XVIII 50
 "Lindegården" XX 35
 lindehæk XVIII 69, XX 56
 lindelysthus XVIII 12,69, XX 32
 lineal XVI 33
Liquidambar styraciflua XVII 68
Liriodendron tulipifera XIX 53, 54, XX 53
 Lommen XX 40
Lonicera periclymenum XVII 38
Lonicera xylosteum XVII 38,39
 løpper XIX 10
 Lerchenborg XVIII 33
Lunaria annua XVII 48
 lus XIX 10
 lyng XVII 61
 lysthus XVI 22,23,24,72,74, XVII 18,55,,69,
 XVIII 35,65, XX 32
 læbælter XVIII 7,35
 læge-kulsukker XX 51
 lægebaldrian XVI 70
 lægeplanter XVIII 59
 lægerabarber XVI 70
 lærk XVIII 60
 løbekugler XVII 35
 løg XVI 26, XIX 39
 løgplæner XVI 43
 løjtnantshjerte XVII 60
 løvemund XVIII 13
 løvgange XVIII 43,65
 løvhytter XVIII 35
 madonnalilje XVII 46,47
 madæbler XVIII 12
 majkirsebær XVIII 44
 majklokker XVIII 10
 malkekøer XIX 21
 malver XVIII 71
 mammuttræ XVII 66
Mandragora XVII 34
 mandshjælp XVII 35
 mandstro, bjerg- XVII 35
 mandstro, strand- XVII 35
 mannstreu XVII 35
 margeritter XX 51
 maretidsel XVII 34
 martsviol XVII 47,49
 matrem XVII 46, XX 51
 matronal-fiol XVII 48
Matteuccia struthiopteris XVI 70
Matthiola XVII 47
 medicinske urter XVI 34
 medisinplanter XIX 10
 meld(e) XVII 37,38
 melon XIX 11,12
 melonklokke XVII 29,30, XIX 29
 melonplanter XVII 22
 menneskjærleik XVII 35
 meristemkultur XIX 51
Mimulus XVIII 10
 mirabelhegn XVI 71
 mirabeller XX 32
 mispel XVI 16, XIX 44
 mistbed XIX 11
 mistbænke XVII 23, XX 54
 mjel(d) XVII 37
 Monses Høj XVIII 71
Montbretia XVIII 11, XX 28
 morbær, sort XVI 71, XVII 66, XVIII 36,44
 moreller, sorte XVIII 44
 moreller XIX 11
 morgenfrue XVII 53
Morus nigra XVII 66
 mosroser XVI 12
 motorsprøjte, Sigvart XVI 52
 mumiegrav XVIII 30,31
 munkehætte XIX 10
 munke XVII 42
 munkehætte, blå XVII 40
 munkerabarber XIX 14
Muscari botryoides XVII 41
 muskateller XVIII 44

- Mylenberg Glasværker, prislister XVII 27
 mælde, spydbladet XVII 38
 mælkebøtter XVI 28
 møgbed XVII 23
 mølleren og hans kone XVII 60
 månefiol XVII 48
 månerude XVII 35
 måneviol XVII 48
 Männertreu XVII 35
 naftalin XVI 50
 Nafver Bore XVI 54
 Napellus XIX 10
 Napoleonskrigen XVIII 24,25
 narcisløg XVI 50
 Narcissus XVII 47
 Narcissus pseudonarcissus XVII 44,53
 National Trust XVI 59, XX 48
 natpotten XVI 25
 natviol XVII 49
 navr XVI 71, XVIII 35
 navrlysthus XVIII 9,12
 neglike XVII 51
 nellike XVI 51,52, XVII 46,50,51,56
 nellike, romersk XVII 50
 nellike, vild XVII 50
 nellikegartneri XVI 51
 nellike, indiansk XVII 50
 Nemesia XVIII 11
 nepe XIX 15
 Neptun-springvand XVII 14
 Nerie XX 52
 Niels Bugges Blod XVII 66
 nordiske kulturlandskabsforbund, Det XX 39
 Nutallia malviflora XVI 69
 Ny Carlsbergfondet XX 9
 næglike XVII 51
 nøddebuske XVI 18, XVIII 43
 nøddehegn XVI 24
 nøddehække XX 28,56
 Nøstetangen Glasværks kataloger XVII 28
 nåletræer XVIII 60
 Nägelbaum XVII 51
 Nägelke XVII 51
 Ohlsens Enke, J.E. XVIII 70
 Oldemors potteplanter (bog) XVIII 59
 Oldemors potteplanter, udstilling XVIII 58
 Onopordum acanthium XVI 70
 opbevaringskælder, frugt, grøntsager XX 32
 orangeri XIX 57
 orangerihus XVI 34
 Orchis-arter XVII 35
 ordsprog, have- og plante- XVIII 56
 orkidéer XX 48
 overvintringshus XX 52
 Paeonia officinalis XVII 42
 Paeonia officinalis 'Anemoniflora' XVII 42
 palmelilje XVI 61
 palmer XVI 21
 Papas inodorum XIX 12
 Papaver flore multiplici pleno XX 49
 papegøjer XVIII 29
 paprika XIX 11
 Parietaria officinalis XVI 70
 parklind XX 35
 parterrehave XVI 38, XVIII 40,43,46,65
 pastinak XIX 10,15
 Paul Jönska gården XVIII 68,69
 pavillon, te- XVI 63
 peberrod XX 46
 Pedicularis palustris XVII 55
 perlehyacint XVII 41,42
 persille XVI 27, XVII 60, XIX 10,15
 pestilensurt XVII 40,66
 Petasites hybridus XIX 60
 petersilie XIX 12
 petunia XVI 20
 Pfeifenstrauch XVII 46
 Philadelphus XVII 45,46 XVIII 12,43
 Phragmites communis XVII 55
 Phytolacca americana XIX 37
 Phytolacca decandra XIX 35
 Phytolacca acinosa XIX 37
 pibeved XVII 45,46
 Picea abies XX 53
 Picea pungens XVIII 12
 pil XVI 18,23,24, XVII 41,46 XIX 39
 pil, hvid- XVI 63
 pil, stynede pile XVI 21
 pinselilje XVI 25, XVII 47, XVIII 10,11,13,
 XIX 10
 Pjentemøllen, mølleren i XIX 40
 planermester XIX 8
 Platanthera XVII 49
 plantebor XVI 58
 plantenavne XVII 33
 plantenavnenes ABC XVII 59
 plantepind XVI 53,54
 planterør XVI 58
 planteske XVI 53,54
 plommer XIX 11

pløkke XVI 33
 podning XIX 40
 Poma amoris XIX 11
 pomeranzhuset XVI 74, XX 52
 poppel XVII 43, XVIII 13,36, XIX 39
 poppel, kanadisk XVII 43
 porcelænsblomst XIX 39,41
 porrer XVI 26,44
 portulak XVII 46,63
 potetplanten XIX 12
 primula XVIII 10, XIX 41
 Primula veris XVI 66
 Primula vulgaris XVIII 14
 proprietærgårds-have XIX 16
 prydhaven, udstilling XVIII 57
 Pterocarya fraxinifolia XX 53
 pudenellike XVII 50
 pæon XVII 42
 pære XIX 11,39
 pære, augustpærer XVI 20
 pære, 'Bon chrétien' XVIII 44
 pære 'Doyenne de Comice' XVI 28
 pære 'Grev Moltke' XVI 15
 pære 'Issebot' XVI 15
 pære smørpærer XVI 15
 pære, espalieret XVI 28, XVIII 12,
 XX 29,36
 påfugle XVIII 29
 påskelilje XVII 44,47,53, XVIII 10,11,
 XIX 10,25
 Quercus coccifera XIX 36
 Quercus robur 'Atropurpurea' XVII 67
 rabarber XVI 18, XVIII 10
 raps XVIII 20, XIX 23
 rav XVII 51
 receiver XVII 24
 reddik XIX 10,15
 renæssancehaver XVII 13
 reseda XVI 18, XVIII 13
 revebjelle XIX 11
 reverumpe XIX 11
 Rheum officinale XVI 70
 Rhinanthus cristagalli XVII 55
 Rhododendron XVII 62, XVIII 10,69
 Ribes XVIII 12
 ribsbuske XVI 20,25, XIX 39
 ribssaft XVI 25
 Ricinus XIX 11
 ridderspore XIX 11,15
 ringblomst XIX 11,15
 rips, rød XIX 11
 river XVI 33
 rodpersille XVI 26
 roer XVI 15,26
 romantisk have XVI 63
 Roms' automatsprøjte XVI 16
 Rosa canina XVI 50
 Rosa eglantheria XVI 70
 Rosa moschata XVI 70
 rose XVI 12,21,25,48,50, XVII 46,64,
 XVIII 47,56, XIX 46, XX 28,36
 rose 'Briarcliff' XVI 50
 rose 'Crimson Rambler' XVI 20
 rose, 'Gloire de Dijon' XVIII 10
 rose 'Hadley' XVI 50
 rose 'Hoover' XVI 50
 rose 'Kaptajn Christi' XVI 18
 rose 'La france' XVI 18
 rose 'Snedronningen' XVI 18, XVIII 10
 rose 'Talisman' XVI 50
 rosenhave XVI 43, XVIII 70,52, XX 26
 rosenmandel XVIII 12
 Rosens kulturhistorie XVIII 56,58, XIX 46
 roshov XVII 54
 Rotunden XIX 16
 rug XVII 33
 Rumex XVII 39,40
 Rumex patientia XVI 67, XIX 14
 runkelroer XIX 21
 russehov XVII 54
 Russisk skilla XVII 48
 rym XVII 56
 ryskjhov XVII 54
 rødbeder XVI 26, XIX 10,44
 rødbyg XIX 41,42
 rødgran XVI 15, XVIII 9, XX 52
 rødknæ XVII 40
 røn XVII 33,60, XVIII 36,43
 rørsukker XVIII 20
 rørtræ XVII 46
 safrankrokus XVII 53
 Saintpaullia ionantha XVII 49
 sakse, elektriske XVI 41
 sakse XVI 33
 salat XVI 27, XIX 10,15
 salat, hovedsalat XVI 26
 salat, hønsesalat XVI 26
 Salix XVII 41
 salsel XVII 56
 Salsola XVII 56

- salvie XVII 46
 Samvirkende jyske Husmandsforeninger XVI 9
 Samvirkende sjællandske Husmandsforeninger XVI 7
 Santolina chamaecyparissus XVII 51
 saponin XIX 35
 sarin XVII 46
 satyr, satyrium XVII 35
 sav XVI 33
 Saxifraga "jomfruhår" XVIII 10
 schweinfurter grønt XVI 17
 Scilla XVII 50
 Scilla bifolia XVII 53
 Scilla campanulata XVI 71
 Scilla sibirica XVII 48
 selleri XVI 26, XVII 27, 46, 60, XIX 12
 Senecio cruentus XVI 30
 senegræs XVI 20
 sennep XIX 39
 Sequoiadendron giganteum XVII 66
 seringa XVII 46
 seringat (odorat) XVII 46, XVIII 43
 seringtræ XVII 46
 serynga XVII 46
 severin XVII 46
 shades XVII 26, 27
 Silybum XVII 34
 singrøn XVI 20
 Singularia turkistanica XVI 19
 sirén XVII 46
 sirene XVII 46
 siringa XVII 46
 sirup XVIII 20
 skabiose XVII 46
 skalotter XVI 26
 skarntyde XX 51
 skjaldet XVII 55
 skovl XVI 33, 53
 skovløg XVI 66
 skovtulipan XVI 66
 skrepp XVII 40
 skrub XVII 39
 skruberter XVII 39
 skruppenælde XVII 39
 skræppe XVI 12, XVII 39, 40
 skræppenælde XVII 39
 skrâp, skrâp, skrâppa XVII 39
 skvalderkål XVI 66
 Skyttehuset XVIII 24, 25
 skørtidsel XVII 34
 smørblomster XVI 24
 snapsurter XVI 34
 snare XVII 36
 snebolle XVIII 43
 snebær XVI 21, XVIII 12
 snegleangreb XVI 50
 Sneglehøjen XVI 66
 snelle XVII 36
 snerle, snerre, snerrel XVII 33, 36
 snore XVI 33
 snæle(r) XVII 36
 solblomst XVII 53
 solbær XVI 25, XVIII 52, XIX 11
 soldrejer XVII 53
 solfanger XVII 21, 22, 23, 24, 26, 27, 31
 Solsequium XVII 51
 solsikke XVII 46, 51, 53, 54
 "solvender" XVII 52
 solvrid XVII 53
 Sonchus XVII 34
 Sorbus intermedia XIX 9
 sortpoppe XVII 41
 spade XVI 33, 53, 57
 spejlgrotte, Anhalt-Dessau, Preussen XVIII 28
 spejlgrotte, Belvedere, Prag XVIII 28
 spejlgrotte, Marble Hill House XVIII 28
 spejlgrotte XVIII 18, 26, 27, 28, 32
 spermacethval XVII 51
 Spinacia XVII 38
 spinat XVI 26, 27, XVII 38
 spinat, nyzeelandsk XVII 38
 spindelbaum, spindelbom XVII 38
 spindeltræ XVII 38
 Spiraea XVI 23, XVIII 12
 Spiraea bumalda XVIII 12
 Spirea gigantea XVI 19
 spireklokke XVII 29
 spiseæbler XVIII 12
 springknap XVI 70
 standhart XVII 35
 statshaverne, loven XVI 32
 statuer XVIII 37
 staudehaver XVI 43
 Stavnsbåndets ophævelse XVIII 59
 stedmorsblomster XVI 18, 20
 Stellaria media XVII 39
 stendel XVII 35
 stikkelsbær XVI 24, 25, XVIII 12, XIX 11, 39,
 stikkelsbærdæberen XVI 24
 stjerneblomster XVI 21

stokrose XVII 42
 stolt kavalier XVII 46
 Storepil XVII 43
 stormhat XVII 40
 strandkål XVI 70, XVIII 65,66
 strandmunke XVII 42
 strandmælde XVII 38
 strandtidsel XVII 34,35
 strudsfjerasters XVI 18,20
 strudsvinge XVI 70
 stathart XVII 35
 studenternellike XVII 50
 stuekalla XVII 47
 støvbold XVII 56
Succisa pratensis XVII 41
 sumpcypres XVI 71, XX 53
 svalerod XVI 70, XX 56
 svaneparken XVIII 46
 svaner XVIII 59
 svigermors skarpe tunge XVII 60
 svinemælde XVII 38
 svinemælk XVII 34
 svinetidsel XVII 34
 svovlet XVI 17
 svovlkalk XVI 50,52
 sværdlilje XVI 69, XVII 47
Symphytum officinale XVI 19
 syre XVII 40
 syren XVI 21,50,72, XVII 45,46, XVIII 12,43,
 XX 36
 syresuppe XVI 20
Syringa vulgaris XVII 45,46
 sæbeurt XX 51
 sørgepile XVIII 24
 tag XVII 54
Tagetes XVI 51, XVII 50,68
 tagrør XVII 54,55
 taks XVII 12, XVIII 10,24
 tandbæger XX 51
 tandrod XVII 48
Taxodium distichum XX 53
Taxus baccata XVI 70
 tectum XVII 55,56
Telekia speciosa XVI 71
 tempeltræ XIX 43
 terrasser XVIII 36
Tetragonia XVII 38
 tepavillon XX 44
 Thuja XVI 20,28, XVIII 10,11, XX 56
 tidløs XVII 49,53,54
 tigerlilje XVII 41
Tilia, alléer XIX 52
Tilia europæa pallida XIX 52
Tilia vulgaris XX 35
 timian XIX 10
 titlötje XVII 53
 tjærenellike XVII 50
 tjørn XVII 34, XVIII 35,36,71, XX 8
 tjørnehæk XVI 12,63, XVIII 9,12
 tobak XVI 18, XIX 11, XX 7
 tomat XVI 51, XVII 63, XIX 11
 tordenskræppe XVI 66, XVII 39
 Tradescant Trust, The XVI 60,61
Tradescantia XVI 61
 tragtsnerle XVII 36
 transplanter, Hurdis flower- XVI 57,58
 treshelter XVII 31
Triticum XVII 33
Trollius XVII 43
 Trondheim XIX 13
 try XVII 39
 trækdyrs-hov XVII 54
 Trädgård, udstilling, Stockholm XVIII 56
 trädgårdsklocka XIX 28,30
 trädgårdstilar XVIII 57
 Tuborgfonden XX 42
 tulipan XVI 48,50, XVIII 10, XIX 10,11
 tulipantræ XVI 61,71, XIX 53,54, XX 53
 tusindfryd XIX 11
 tusindstråle XVI 71
Tussilago farfara XVII 54
 tveskægget ærenpris XVII 35,36
 tyreurt XVII 35
 udstilling, Amagerbruget XVI 72
 udstilling, Havetid XIX 46
 udstilling, kartoffel XIX 46
 udstilling, rose XIX 46
 ukrudt XVI 33
 urtegårde XVI 32
 urtegårdsmænd XVI 32,34
 urtehave XVIII 69, XX 28
 urtepotter XVI 21
 usambaraviol XVII 49
Valerianella-salat XIX 10
Valeriana officinalis XVI 70
 Vallø Haves historie XVIII 67
 valmue XIX 15, XX 49
 valnød XVI 21,63
 valsk roe XVII 34
 vandrøllike XVII 50

- vandviol XVII 50
 vedbend XVIII 10, XX 36
 vegetabiliske olier XVIII 20
 venusvogn XVII 40
 Verbascum XIX 11
 Veronica beccabunga XVII 35
 Veronica chamaedrys XVII 35,36
 Veronica officinalis XVII 35
 vibæag XVIII 11
 Viburnum opulus XVII 38, XVIII 12
 viktorianske have, Den. TV-serie XIX 46,48,
 XX 48
 vild løg XVI 66
 vin i potter XVIII 44
 vin XVIII 44, XX 52
 vindklokke XIX 24,25
 vingevalnød XX 53
 vingårde XVI 32
 vintergulerødder XVIII 13
 vintergæk XVI 24,25, XVII 53
 vintersalat XIX 12
 viol XVII 46,47,49,50,59
 Viola XIX 11
 Viola cornuta XVIII 10
 Viola odorata XVII 47
 voliere XVIII 29
 vorterod XVI 66
 vrietorn XVII 34
 væksthuse, halvtags- XX 52
 væksthussnellike XVII 50
 vækstrør XVII 31
 vårsalat XIX 10
 Weigelia XVI 21
 windharp XIX 33
 Wolf, haveredskabsfabrik XVI 58
 ypern XVIII 36
 Yucca filamentosa XVI 61
 zeitlose XVII 53
 zinkspande XVI 50
 zitlose XVII 53
 zydelose XVII 53
 æble 'Bismarck' XVI 16
 æble 'Boskoop' XVI 15
 æble 'Cellini' XVI 16
 æble 'Cox Orange' XVI 15
 æble 'Danziger Kant' XIX 52
 æble 'Doffelt kigge' XVI 14,15,16
 æble 'Filippa' XVI 15, XVIII 54,59
 æble 'Flaskeæble' XVI 16
 æble 'Gammeldaws kigge' XVI 14,15
 æble 'Grahams Jubile' XVI 16
 æble 'Grand Richard' XVI 16
 æble "Grangischa" XVI 16
 æble "Gråbowe" XVI 14
 æble 'Gråsten' XVI 12,14,15,29, XIX 56,57
 æble 'Guldpermine' XVI 16
 æble 'Ingrid Marie' XVIII 54
 æble "Honæffel" XVI 14
 æble 'Honningæble' XVI 14
 æble 'Kejser Wilhelm' XVI 16
 æble "Kris" XVI 14
 æble 'Lobo' XVI 10
 æble 'Nonnetitter' XVI 14
 æble 'Pastor Feilberg' XVI 16
 æble 'Permine' XVI 14
 æble 'Pigeon' XVI 14,15,29
 æble "Russumhæge" XVI 14
 æble 'Slagteæble' XVI 14
 æble "Slautæfel" XVI 14
 æble, 'Vallø Reinette' XX 54
 æblespalier XX 29
 ælm XVIII 35
 ænder XVI 24
 æolsharpe XIX 24,25
 æolsklokke XIX 24,25,26,32,33
 æolusharpe XIX 24
 ærenpris XVII 36
 ærter XVI 26,27,28
 ærteris XVI 26
 æsel XVIII 56
 æselfoder XVI 70
 Østifternes Haveselskab XVI 7, XVIII
 54,58,59
 åkande XVI 24
 Ålborggård XVIII 56,58

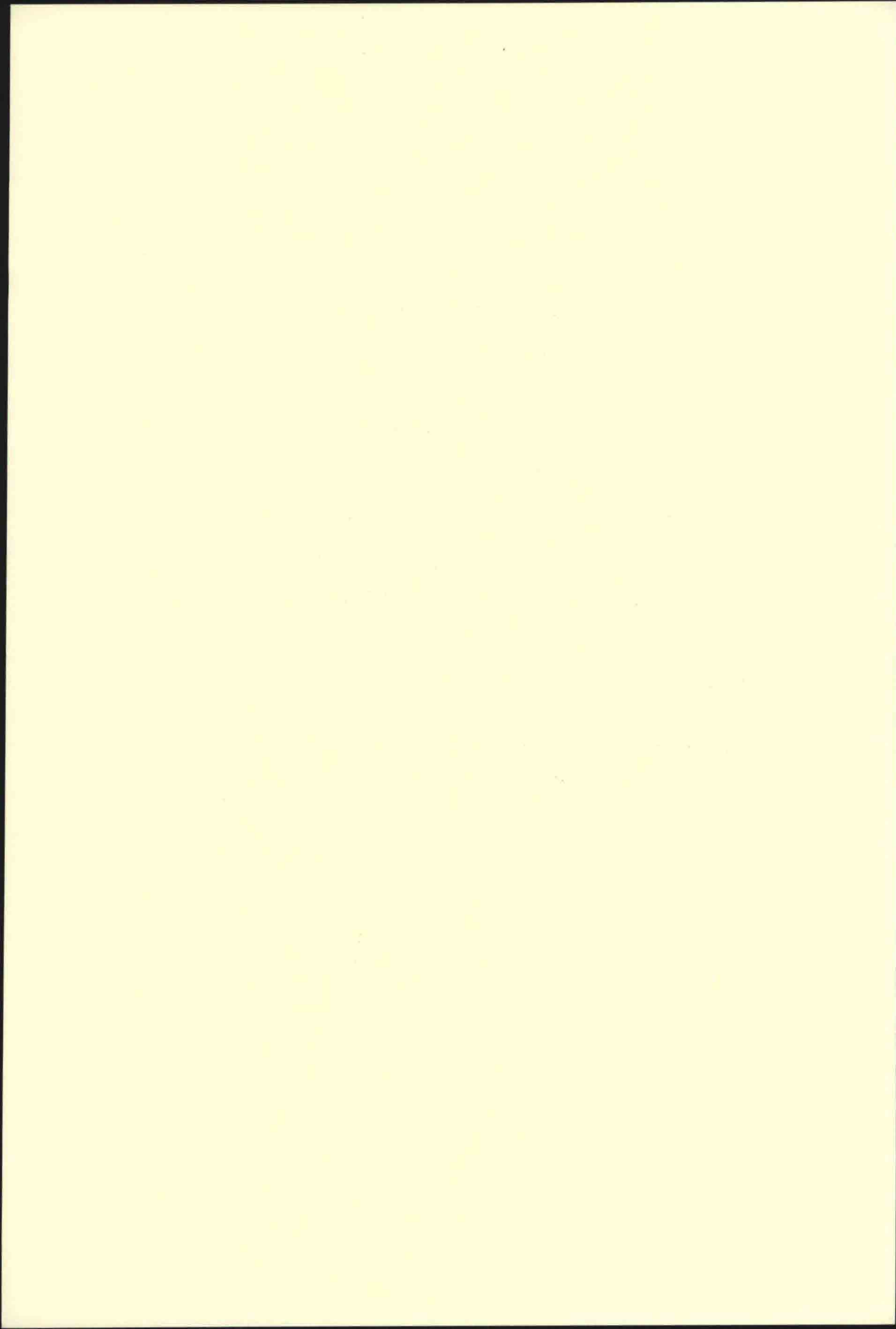
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab
20 årgang – 1990

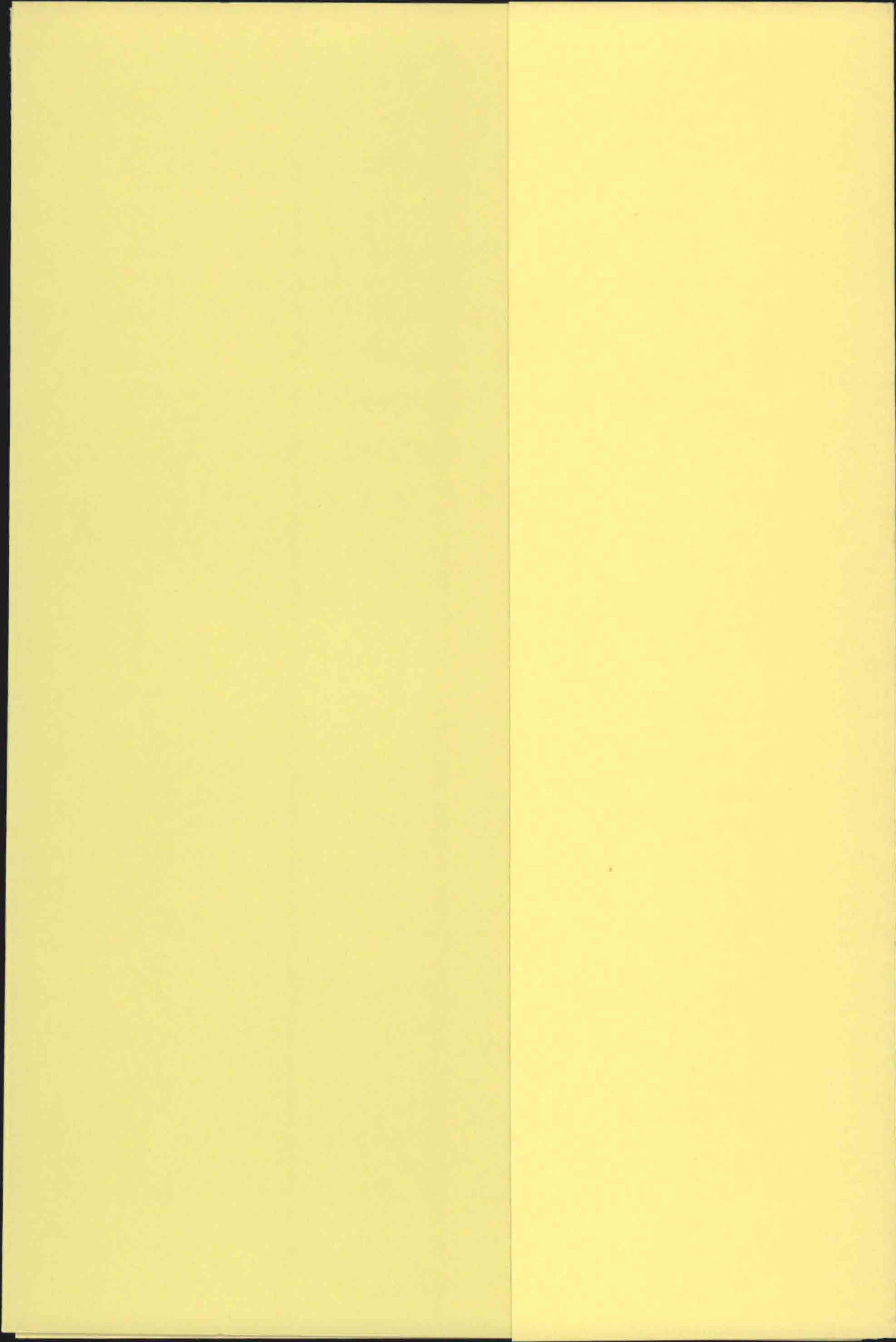
Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab
Rolighedsvej 23, 1958 Frederiksberg C

Redaktion: Johan Lange (ansvarh.), Finn T. Sørensen

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,
Inger Olesen, Rolighedsvej 26, 1958 Frederiksberg C
giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 120,00 kr.
Medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,
der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,
indtil videre kr. 35,00 pr. stk.





INDHOLDSFORTEGNELSE

Naja Kløve Lassen og Peter Wagner:	
Fra fæstningsanlæg til bypark	7
Emil Jensen: Rude Skoles have, tegnet i 1936	28
Mogens Juhl og Johan Lange: Ribe	
Katedralskoles skolegård gennem tiderne	33
Små meddelelser ved Johan Lange	39
Det nordiske kulturforbund	
Den geografiske Haves Venner	
Frilandsmuseets ca. 23 små haver	
Fonden for Træer og Miljø	
Havebrugshistorisk dagbog ved A. Ørum-Larsen	44
Bibliografi ved A. Ørum-Larsen	46
Anmeldelser ved A. Ørum-Larsen og Johan Lange	48
Biddulf Grange, af Peter Hayden	
Haverne på Langeland, af Helle Ravn	
Det grønne Odense i 125 år, red. af E. Heeser Nielsen	
Ekskursionsberetninger ved Jette Abel og Aage S. Andersen	52
Register til årgang 16-20 ved Finn T. Sørensen	58